

परिच्छेद-एक

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

भीमनिधि तिवारी नेपाली साहित्यका सुपरिचित व्यक्तित्व हुन् । उनको जन्म वि.सं. १९६८ फागुन मसान्तका दिन काठमाडौंको डिल्लीबजारमा भएको थियो । १९९१ सालको गोरखापत्रमा कविता हराए भन्ने समस्यापूर्ति कविता प्रकाशन गरी औपचारिक रूपमा साहित्ययात्रा प्रारम्भ गरेका तिवारीले कविता, काव्य, कथा, नाटक, एकाङ्की, निबन्ध र उपन्यासका क्षेत्रमा योगदान दिएका छन् । तिवारीका पुस्तकाकार कृतिहरू हालसम्म जम्मा ४३ वटा प्रकाशित भएका छन् । उनको हालसम्म **इन्साफ** (२०२७) उपन्यास मात्र प्रकाशित भएको छ । यसमा ग्रामीण किसानको सुख-दुःख, मध्यमवर्गीय समाजको भ्रलक र उच्च राणाकालीन दरबारिया वर्गको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । वि.सं. २००७ मा नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएपछिको नेपाली समाजको अङ्कनमा यो उपन्यास केन्द्रित रहेको छ । यस उपन्यासका बारेमा हालसम्म कुनै शोधकार्य भएको छैन । त्यसैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली विषय, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको प्रयोजनका लागि भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिता शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ । विधा तत्त्व र प्रवृत्तिका आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिताको अध्ययनमा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

१.२ समस्याकथन

भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको प्रमुख समस्या हो । प्रमुख समस्यासँग सम्बन्धित मुख्य मुख्य समस्याहरू निम्नलिखित प्रकारका छन् :

- क) भीमनिधि तिवारीको साहित्यिक यात्रा के-कस्तो रहेको छ ?
- ख) विधा तत्त्वका आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिता के-कस्तो छ ?

ग) प्रवृत्तिगत आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिता के-कस्तो छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गर्नु मूल उद्देश्य रहेको प्रस्तुत शोधकार्यका मुख्य मुख्य उद्देश्यहरू निम्नलिखित प्रकारका छन् :

क) भीमनिधि तिवारीको साहित्यको अध्ययन गर्नु ।

ख) विधा तत्त्वका आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गर्नु ।

ग) प्रवृत्तिगत आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिता अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

भीमनिधि तिवारीको **इन्साफ** उपन्यास मात्र प्रकाशित छ । यस उपन्यासका बारेमा विस्तृत अध्ययन एवं अनुसन्धानात्मक कार्यहरू नभए पनि छिटपुट रूपमा केही अध्ययन भने भएको पाइन्छ । यस उपन्यासका सम्बन्धमा हालसम्म जेजति कार्यहरू भएका छन् तिनको यहाँ सङ्क्षेपमा कालक्रमिक रूपमा समीक्षा गरिएको छ ।

कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले **भीमनिधि तिवारीको स्मृति ग्रन्थ** (२०४२) मा प्रकाशित *मानवोचित न्यायको आग्रह इन्साफ उपन्यास* शीर्षकको लेखमा **इन्साफ** उपन्यासलाई मानवीय न्यायको आग्रहका आधारमा व्याख्या गरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन मानवीय न्यायका आधारमा एकपक्षीय व्याख्यामा मात्र केन्द्रित छ ।

कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार** (२०४३) कृतिमा औपन्यासिक संरचना, प्रयोग विविधताको नवीन सन्दर्भमा पनि प्रचलित परम्परा पछ्याएर सुधारवादको आदर्श अनुकरण गरेर उपन्यास लेखे उपन्यासकार भीमनिधि तिवारी हुन् भनेर उल्लेख गरिएको छ । यसमा संरचना प्रयोगमा विविधता अनि सुधारको आदर्श अनुकरण गरी उपन्यास लेखे भनेर दुईवटा पक्षका बारेमा मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

दामोदर रिजालले गजलकार भीमनिधि तिवारी (२०४५) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा आफ्ना सबै कृतिका सामाजिक स्वर उकेल्ने भीमनिधिले **इन्साफ** प्रस्तुत गरेका छन् भनेर चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रमा विषयवस्तु र भाषिक शैलीको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

रामचन्द्र पोखरेलले भीमनिधि तिवारीका ऐतिहासिक नाटकको अध्ययन (२०४६) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा आफ्ना कृतिमा सामाजिक स्वरको विगुल फुक्ने तिवारी **इन्साफ** उपन्यासमा पनि सामाजिक विषयवस्तुलाई सरल शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा उपन्यासको विषयवस्तु र शैलीको मात्र चर्चा गरिएको छ ।

घटराज भट्टराईले भीमनिधि : व्यक्ति र कृति (२०५०) नामक कृतिमा **इन्साफ** पूरै सामाजिक उपन्यास हो र यसमा २००६ देखि २०१५ सालसम्मको इतिहासको अध्ययन गर्न सकिन्छ भनेका छन् । यसमा सामाजिक र तत्कालीन समयको इतिहासका बारेमा मात्र चर्चा गरिएको छ ।

घटराज भट्टराईले नेपाली साहित्यकार परिचय कोश (२०५१) कृतिमा तिवारीको सामान्य परिचय दिँदै जीवनभर साहित्यमा समर्पित तिवारी हरेक रचनामा जीवन्त छन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् । यसमा तिवारीको सामान्य परिचय दिई उनका रचनाको बारेमा सामान्य चर्चा मात्र गरिएको छ । **इन्साफ** उपन्यासको विस्तृत अध्ययन हुन सकेको छैन ।

घटराज भट्टराईले प्रतिभै-प्रतिभा र नेपाली साहित्य (२०५१) नामक कृतिमा **इन्साफ**मा पारिवारिक सुख-दुःख मध्यम र उच्च वर्गको रहनसहनको चित्र छ भनेर उल्लेख गरेका छन् । यसमा तिवारीको उपन्यासकारिताको सामान्य परिचय मात्र दिइएको छ ।

गोपालप्रसाद शर्मा अधिकारीले भीमनिधि तिवारीका कवितामा व्यङ्ग्य चेतना (२०५२) नामक विद्यावारिधि शोधपत्रमा तिवारीले केवल कविता मात्र रचना नगरी

गजल, खण्डकाव्य, नाटक, एकाङ्की, प्रबन्ध, कहानी (कथा), उपन्यास र आत्मजीवनी गरी नौ विधामा कलम चलाएका छन् भनेर तिवारीको विधा लेखन क्षेत्र मात्र उल्लेख गरेका छन् । यसमा भीमनिधिको उपन्यासकारिताको खासै अध्ययन हुन सकेको छैन ।

गोपालप्रसाद शर्मा अधिकारीले भीमनिधि तिवारी र उनको कवित्वको विवेचना (२०५६) नामक कृतिमा **इन्साफ** वस्तुतः निम्नमध्यमवर्गीय नेपाली समाजको र उच्चवर्गीय सामन्ती समाजको इतिवृत्त हो भनेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन वर्गीय चित्रणमा केन्द्रित छ ।

विश्वनाथ दवाडीले भीमनिधि तिवारीको एकाङ्कीकारिता (२०६१) स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा कवि, एकाङ्कीकार, नाटककार, गजलकार, कथाकार र उपन्यासकारका रूपमा भीमनिधि तिवारीको परिचय उपस्थापित हुन्छ भनेर परिचय दिएका छन् । यसमा भीमनिधि तिवारीको साहित्यलेखन यात्राको मात्र चर्चा गरिएको छ ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास (२०६३) नामक कृतिमा आधुनिक नेपाली उपन्यासको इतिहास प्रस्तुत गर्ने क्रममा **इन्साफ** उपन्यासको पनि उल्लेख गरिएको छ । यसमा **इन्साफ** उपन्यासको नामोल्लेख मात्र भएको छ ।

राजेन्द्र सुवेदीले नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति (२०६४) नामक कृतिमा सामाजिक यथार्थवादी अर्थात् आदर्शोन्मुख यथार्थवादी परम्परा र नेपाली उपन्यास शीर्षकभित्र समेटेर **इन्साफ** उपन्यासको नाम मात्र उल्लेख गरेका छन् । यसमा **इन्साफ** उपन्यासको मूल प्रवृत्तिको किटान भए पनि विस्तृत व्याख्या विवेचना भने हुन सकेको छैन ।

सुधा शर्माले माटोको माया नाटकको कृतिपरक अध्ययन (२०६५) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा सामाजिक विषयवस्तुका आधारित प्रस्तुत उपन्यासमा

वर्गीयद्वन्द्वलाई प्राथमिकता दिइएको छ भनेर उल्लेख गरेकी छन् । यसमा सामाजिक विषयवस्तु अनि वर्गीय द्वन्द्व गरी दुईवटा पक्षको चर्चा मात्र गरिएको छ ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास (२०६६) नामक कृतिमा 'सामाजिक यथार्थवादी नेपाली उपन्यासहरू' शीर्षकभित्र **इन्साफ** उपन्यासको नामोल्लेख गरेका छन् । सामाजिक यथार्थवादी नेपाली उपन्यासभित्र नामोच्चारण मात्र गरेकाले यहाँ उपन्यासको विस्तृत अध्ययन हुन सकेको छैन ।

पवित्रादेवी शर्माले भीमनिधि तिवारीको अध्ययन परम्परा (२०६६) स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा तिवारीको उपन्यासमाथि कुनै पनि अध्ययन भएको पाइँदैन भनेकी छन् । यो **इन्साफ** उपन्यासको अध्ययनका दृष्टिले अपूर्ण छ । उपर्युक्त पूर्वकार्यको अध्ययनबाट भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिताको सामान्य अध्ययन भए पनि समग्र रूपमा सूक्ष्म र व्यापक अध्ययन भएको देखिँदैन । त्यसैगरी उनको उपन्यासको विषयमा पनि हालसम्म कुनै अनुसन्धानात्मक कार्य पनि भएको पाइँदैन । त्यही अभाव पूर्ति गर्ने ध्येयले यो शोधकार्य गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य

भीमनिधि तिवारी विविध विधाम कलम चलाउने सशक्त साहित्यकार हुन् । उपन्यास विधामा पनि उनको प्रतिभा मुखरित भएको छ । उनको उपन्यासका विषयमा हालसम्म कुनै अनुसन्धान एवं अध्ययन विस्तृत र व्यवस्थित रूपले भएको छैन । त्यसैगरी उनको उपन्यासकारिताको पनि अध्ययन हुन सकेको छैन । प्रस्तुत शोधकार्यमा त्यस अभावको पूर्ति गर्ने काम गरिएको छ । यही नै प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व हो । त्यसैगरी **इन्साफ** उपन्यास र भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिताको सम्बन्धमा जान्न चाहने शोधार्थी, विद्यार्थी, शिक्षक, सर्वसाधारण सबैलाई प्रस्तुत शोधकार्य उपयोगी सिद्ध हुने छ । यो पनि यस शोधकार्यको औचित्य हो ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्र उपन्यासकार भीमनिधि तिवारीको **इन्साफ** उपन्यासमा केन्द्रित रहेर उनको उपन्यासकारिताको अध्ययनमा सीमित रहेको छ । त्यसैगरी औपन्यासिक तत्त्व र प्रवृत्तिका आधारमा मात्र भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्नका लागि मुख्य रूपमा पुस्तकालयीय विधिलाई नै सामग्री सङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ । यसका अतिरिक्त सम्बन्धित विद्वान्हरूसँग आवश्यक सल्लाह सुझाउ लिने कार्यसमेत गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण जीवनीपरक समालोचना, इतिहासपरक समालोचना, विधा तात्त्विक समालोचना एवं कृतिविश्लेषणको विधिका आधारमा गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सुसङ्गठित बनाउन पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । आवश्यक अनुसार परिच्छेदलाई विभिन्न शर्षिक उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ । यस शोधपत्रको रूपरेखा यसप्रकार रहेको छ ।

परिच्छेद एक : शोध परिचय

परिच्छेद दुई : भीमनिधि तिवारीको साहित्यिक यात्रा

परिच्छेद तीन : विधातत्त्वका आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिता

परिच्छेद चार : प्रवृत्तिका आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिता

परिच्छेद पाँच : उपसंहार

सन्दर्भसामग्रीसूची

परिच्छेद-दुई

भीमनिधि तिवारीको साहित्यिक यात्रा

२.१ परिचय

साहित्यिक कृतिमा लेखिएको जीवन भोगाइको अनुभूति, भावना र विचार व्यक्त भएका हुन्छन् । साहित्यिक कृति लेखकीय जीवनभन्दा नितान्त भिन्न हुन सक्दैन । त्यसैले लेखकका जीवनगत अध्ययनद्वारा लेखकको सिर्जनधर्मिता एवम् कृतिसँग सम्बन्धित कुराहरूको ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस परिच्छेदमा भीमनिधि तिवारीको सङ्क्षिप्त परिचय र उनको साहित्य यात्राको अध्ययन गरिएको छ ।

२.२ भीमनिधि तिवारीको सङ्क्षिप्त परिचय

क) जन्म र बाल्यकाल

भीमनिधि तिवारी पिता लालनिधि र आमा नन्दकुमारीका जेठा छोराका रूपमा वि.सं. १९६८ फागुन ३० गते मङ्गलबार विहान काठमाडौंको डिल्ली बजारमा भएको हो (रिजाल, २०५६ : ७) । सात वर्षको उमेरमा व्रतबन्ध भएको केही महिनामा नै मातृवियोगको पीडा सहन बाध्य भएकोले उनको हेरचाह, पालन-पोषण र स्याहासुसार गर्ने अभिभारा वैधव्य जीवन बिताइरहेकी उनकी मुमा (जेठी आमा) ले लिएकी थिइन् (रिजाल, २०४५ : ७) । सानै उमेरमा दुईओटी सौतेनी आमाको कटु व्यवहार भेल्लु परेकोले यिनको बाल्यकाल दुःखपूर्ण रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

ख) शिक्षादीक्षा

पाँच वर्षको उमेरमा अक्षरारम्भ गरेका भीमनिधि तिवारीले आफ्ना बाबु लालनिधिबाट घरमा नै संस्कृत शिक्षा र व्रतबन्धपछि गुणनिधि पौडेलसँग रुद्राष्टाध्यायी पढेको देखिन्छ । उनी पहिलो कक्षामा विद्यार्थी भई दरबार हाइस्कूलमा भर्ना भए र त्यहीँबाट विद्यालयीय जीवन सुरु गरे । अध्ययन बीच बीचमा खण्डित र बाँधित हुँदै वि.सं. १९९२ मा बनारसबाट प्रवेशिका उत्तीर्ण भए । बुबाको असामायिक निधन

भएकोले परिवारको पालन-पोषण गर्ने सम्पूर्ण अभिभारा उनीमाथि नै थोपरिएकोले विवश भएर जागिरे बन्न पुगे । उनको उच्च शिक्षा हासिल गर्ने धोको नमरेकोले २०१९ सालमा त्रि.वि.बाट आई.ए.को परीक्षा दिई उत्तीर्ण भए र उनको औपचारिक शिक्षा यत्तिमै सीमित हुन्छ (रिजाल, २०४८ : ८) । विभिन्न उल्झन र अड्चनले गर्दा तिवारीले सुव्यवस्थित रूपमा उच्च स्तरको शिक्षादीक्षा ग्रहण गर्न नसकेको बुझिन्छ ।

ग) विवाह र सन्तान

भीमनिधिको पहिलो विवाह १९८६ सालमा चित्रकला पाण्डेसँग भयो भने दोस्रो विवाह १९९७ सालमा भुवनेश्वरी पाठकसँग भएको बुझिन्छ । आफ्नो इच्छा विपरीत बुबाको भनाइलाई नकार्न नसकेर गरिएको पहिलो विवाहले पतिपत्नी बीच तथा सौतेली सासू र बुहारी बीचको मतभेदका कारण जेठी श्रीमती आजीवन मैतालु बस्न बाध्य भइन् । जेठी श्रीमतीबाट मृत सन्तान जन्मेको र कान्छीबाट क्रमशः बेञ्जु, मञ्जु, निरञ्ज, निकुञ्ज र अञ्जु गरी पाँच सन्तान पैदा भए पनि अञ्जुको करिब डेढ वर्षको उमेरमा मृत्यु भयो (रिजाल, २०४५ : १९) । पहिली पत्नीबाट असन्तुष्ट यिनको पारिवारिक जीवन दोस्रो विवाहपछि चारओटा छोराछोरी र एक पत्नीका साथ सुमधुर किसिमले बितेको देखिन्छ ।

घ) आर्थिक अवस्था

मध्यमवर्गीय बाहुन (ब्राह्मण) परिवारमा जन्मेका भीमनिधि तिवारीको आर्थिक अवस्था सामान्य किसिमको देखा पर्छ । १९९२ सालमा बुबाको मृत्युपछि घरको सम्पूर्ण व्यवहार चलाउन बाध्य भएका यिनलाई आर्थिक विपन्नताले साह्रै सताएको पाइन्छ । आर्थिक अवस्था सुधार गरिदिन बाबुका अन्नदातासँग भेट्न पटना गए पनि उनलाई कुनै लाभ भएन । आर्थिक अवस्था सुधारने उद्देश्यले उनले १९९६ सालदेखि महिनाको सैतीस रुपियाँ पचास पैसा तलब खाने भएर घरेलु उद्योगमा काम गर्न थाले । पछि भाषानुवाद परिषद् हुँदै चौतीस वर्षको लामो जागिरे जीवनमा काम गर्दै गर्दा श्री ५ को सरकारको उपसचिवको पद सम्हालेका थिए । बुबाको मृत्युपछिको सङ्कट सहँदै आफ्नै पौरखमा उभिएर पारिवारिक आर्थिक अवस्थालाई सुदृढीकरण गर्दै लगेको देखिन्छ ।

अधिकारी, २०५६ : १६) । तिवारीलाई बुबा छँदासम्म के खाऊँ, के लाऊँको समस्या नपरेको तर बुबाको निधनपछि दुःख पीडा सहँदै अगाडि बढेको देखिन्छ ।

ड) पुरस्कार र सम्मान

भीमनिधि तिवारीलाई नेपाली साहित्यमा पुऱ्याएको योगदान र प्रशासनिक क्षेत्रमा गरेको कार्यको कदर गर्दै विभिन्न सम्मान तथा पुरस्कार प्रदान गरिएको देखिन्छ । उनी गोरखा दक्षिणबाहु, शुभराज्याभिषेक, त्रिशक्तिपट्ट, प्रख्यात त्रिशक्ति पट्ट, रत्नश्री, स्वर्णपदकबाट विभूषित भए । उनी लामो समयसम्म सरकारी कर्मचारी बनेर काम गरेको स्वरूप जनपद सेवा पदक र जनदीर्घसेवा पट्ट पदकले पनि विभूषित भए । उनलाई निदरल्यान्डकी महारानी जुलियडनाबाट अफिसर अफ द अर्डर अफ अरेन्ज नासो पदक दिएको देखिन्छ । उनले यशस्वी खण्डकाव्यका लागि एकहजार नगद पुरस्कार, विस्फोट कवितासङ्ग्रहको लागि मदन पुरस्कार, शिलान्यास नाटकका लागि एकहजार नगद पुरस्कार र माटोको माया नाटकका निम्ति नगद बाह्रसय पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् (शर्मा, २०६६ : १३) । चौँतीस वर्षको लामो जागिरे जीवन र एकचालीस वर्षको दीर्घ साहित्य साधना गरेका तिवारीले यिनै उपर्युक्त पुरस्कार र सम्मान पाएको देखिन्छ ।

च) देहावसान

जीवनमा अनेक आरोह-अवरोह र सङ्घर्ष भेल्दै अन्तिम समयसम्म आफ्नो कार्यमा निरन्तर लगिरहने भीमनिधि तिवारीको दुःखद् निधन २०३० साल जेठ २९ र अपरान्ह १:१० बजे ६२ वर्षको उमेरमा एग्रानुलोसाइटिस भन्ने रगतसम्बन्धी कडा रोगले व्यथित भई वीर अस्पतालमा भएको हो (अधिकारी, २०५६ : १९) । सूर्यघाटबाट कवितालेखनको क्षेत्रमा उदाउने भीमनिधि आर्यघाटबाट अस्ताए । उनी आज यस भूमिमा नभए पनि उनले देखाएको बाटो र दिएका सिर्जनाले उनी हामीबीच सदा स्मरणीय रहिरहने छन् ।

२.३ साहित्य लेखनको प्रभाव र प्रेरणा

भीमनिधि तिवारीको साहित्य लेखनको प्रभाव र प्रेरणा उनका बुबा लालनिधिबाट ग्रहण गरेको देखिन्छ । उनका बुबा स्वयम् साहित्यकार भएकाले पैतृकगुण उनमा पनि परेको र घरको साहित्यिक वातावरणले पनि ठूलो प्रभाव पारेको देखिन्छ । सानै उमेरमा आमाको माया ममताबाट बञ्चित हुनु परेकोले उनको बाल्यकाल अत्यन्त कारुणिक बन्न पुगेको देखिन्छ । त्यसैले उनका कृतिहरू पनि कारुणिक भाव पैदा गराउने खालका छन् । पछि गएर उनी गजलकार मोतीराम भट्ट, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, लक्ष्मीदत्त पन्तबाट साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरी साहित्यतर्फ आकृष्ट भएका हुन् । निरन्तर अभ्यास र स्वतःस्फूर्त प्रतिभा भएकाले उनलाई काठमाडौंको उच्च दरबारिया परिवेश र निम्न सामाजिक परिवेशको अवलोकनका साथै जागिरे जीवनकै सिलसिलामा देशका विभिन्न जिल्लाको भ्रमणबाट प्राप्त नवीन जानकारी, सामाजिक रुढि, अन्धविश्वास, विसङ्गति र गरिबको दीनहीन अवस्थाहरू नै साहित्य लेखनका प्रभाव र प्रेरणाका मूल स्रोत बनेका देखिन्छन् (अधिकारी, २०५६ : ६) । अनवरत साधना, साहित्यिक पर्यावरण र तत्कालीन परिस्थिति नै तिवारीको साहित्य लेखनको प्रभाव र प्रेरणा देखिन्छ ।

२.४ साहित्य लेखनको यात्रा

काठमाडौंको मध्यम परिवारमा जन्मी, हुर्की बढेका भीमनिधि तिवारी नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा बहुमुखी प्रतिभाका रूपमा परिचित छन् । यिनको बहुमुखी प्रतिभा महाकाव्य र समालोचनाबाहेक साहित्यका अन्य सबै विधामा प्रस्फुटित भएको छ । तिवारीको साहित्य लेखनको यात्रा औपचारिक रूपमा १९९१ सालको *गोरखापत्र*मा कविता हराए भन्ने समस्यापूर्ति कविता प्रकाशन गरेबाट प्रारम्भ भएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यका कविता, नाटक, कथा, उपन्यास, निबन्धजस्ता विधामा कलम चलाउने भीमनिधिको महत्त्वपूर्ण रचनाहरू पुस्तककार कृतिका रूपमा प्रकाशित भएका

छन् । उनको स्रष्टा व्यक्तित्वभिन्न रहेका छुट्टाछुट्टै साहित्यिक लेखनको यात्रालाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.४.१ कविता लेखनको यात्रा

भीमनिधि तिवारीले आफ्ना जीवनकालमा लेखेका कविता, गजल, काव्य र गीत (भजन) हरूको लेखन यात्रा नै कविता लेखनको यात्रा हो । यहाँ तिनको छुट्टाछुट्टै रूपमा अध्ययन गरिएको छ ।

क) कविता यात्रा

भीमनिधि तिवारीले १९९१ सालको कविता हराएर गोरखापत्रमा समस्यापूर्ति प्रकाशन गरेर कविता यात्रा औपचारिक रूपमा सुरु गरे पनि उनले समस्यापूर्ति नभई स्वतन्त्र रूपले १९९१ सालमै गोरखापत्रमा सूर्यघाट कविताबाट नेपाली साहित्यमा कविका रूपमा छर्लङ्ग भई देखा पर्दछन् । यसपछि तिवारी खण्डकाव्यतिर हात हाल्छन् भने कविताका रूपमा २००६ सालमा प्रकाशित कविता नन्दका गद्य र पद्य कविता सङ्ग्रह लिएर देखा पर्दछन् । यसैगरी उनका अन्य कविता सङ्ग्रहहरूमा विस्फोट (२०१७, गद्य कवितासङ्ग्रह), कविताकुञ्ज (२०२०, गद्य कविता सङ्ग्रह), सिंहंदरबार (२०२५, गद्य कविता सङ्ग्रह), बत्तीस पुतली (२०२७, मुक्तक र गद्य कवितासङ्ग्रह), तिवारीका अप्रकाशित कविता (२०४३, कवितासङ्ग्रह) हुन् । तिवारीका कवितामा सामाजिक विडम्बना र विषयमताको चित्रणका साथै कवित्व करुण भावमा पनि पोखिएका छन् । सामाजिक असङ्गतिलाई टपक्क टिपेर तीव्र व्यङ्ग्य र विद्रोहको स्वर उराल्न पनि तिवारी पछि पर्दैनन् । छोटो छरितो शैलीमा सटिक भाव व्यक्त गर्नु तिवारीको कविता लेखनको प्रमुख विशेषता रहेको छ ।

ख) गजल यात्रा

आफ्ना अन्नदाता मालिकलाई खुसी पार्न बाबुले लेखेका गजल हेरेर आफू पनि गजल लेख्न उद्यत भीमनिधि तिवारी मोतीराम भट्ट, लक्ष्मीदत्त पन्त र शम्भुप्रसाद दुङ्गेलबाट प्रभावित र प्रेरित भई प्रथमतः गजलमा नै कलम चलाएको पाइन्छ (अधिकारी, २०५६ : २५) । तिवारीको सर्वप्रथम नयाँ गजल धेरै रसिक जनको नाममा

१९९१ सालमा प्रकाशित भएको थियो (अधिकारी, २०५६ : २६) । यसपछि **मेरी बयासी गजल** (१९९३) प्रकाशित भए पनि दोस्रो संस्करणमा बीस गजल थपेर **बयासी र बीस गजल मेरी** (१९९३) नामक गजल सङ्ग्रह प्रकाशित हुन्छ । भीमनिधि तिवारीका गजलहरूमा पति-पत्नी, तन्नेरी-तरुनी, प्रेमी-प्रेमिका बीचमा आपसी गन्थन, मर्म, व्यथा र वेदना व्यक्त भएका छन् । गजलमा शृङ्गार र करुण रसको सफल प्रयोग भए पनि शृङ्गार रस नै बढी मार्मिक बनेर आएको छ ।

ग) काव्य यात्रा

आफ्नो बाबुको शोक मनाएको उल्लेख गर्दै **तर्पण** शोककाव्य १९९४ सालमा प्रकाशित गरी आफ्नो काव्यिक यात्रालाई अगाडि बढाउन पुग्छन् । उनका खण्डकाव्यहरूमा **वरशिक्षा** (२०१०), **यशस्वी शव** (२०१२) आदि रहेका छन् । **वर शिक्षा** खण्डकाव्यमा एक्काइसौं शताब्दीमा पथभ्रष्ट वरलाई उचित नैतिक शिक्षा दिने प्रयास गरेका छन् भने **यशस्वी शव** काव्यमा श्री ५ त्रिभुवनलाई मानवीय धरातलबाट दैवीय धरातलमा उभ्याई मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरेका छन् । शोधकाव्यका स्थानमा यस काव्यको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ (अधिकारी २०५६ : २७-२८) । यसरी तिवारीले तीनवटा मात्र खण्डकाव्य लेखे पनि शोधकाव्य परम्परा र उपदेशात्मक परम्परामा एउटा कोशेढुङ्गो स्थापित गराएका छन् भन्न सकिन्छ ।

घ) भजन यात्रा

भीमनिधि तिवारी वि.सं. २०१० मा **बयासी भजन** सङ्ग्रह प्रकाशित गरी भजनकारका रूपमा देखा परेका छन् । नैतिक मर्यादालाई सर्वोपरि महत्त्व दिएका लेखकले संसारका सबै गतिविधि ईश्वरीय निर्देशनद्वारा निर्देशित छन् भन्ने भाव अभिव्यक्त गरेका छन् । भजनले सबै मानवमा भातृत्व प्रेमको साथै दया र सद्भाव राख्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिएका छन् ।

२.४.२ नाटक लेखनको यात्रा

भीमनिधि तिवारीलाई चर्चित बनाउने सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण विधा नाटक हो । भीमनिधिले प्रायः सबै विधामा कलम चलाए पनि उनी मूलतः नाटककारकै रूपमा

देखा परेका छन् । यस अध्यायभित्र उनका नाटक र एकाङ्की लेखन यात्राको चर्चा गरिएको छ ।

क) नाटक यात्रा

भीमनिधि तिवारी १९९५ सालमा सहनशीला सुशीला नाटकका माध्यमबाट नेपाली नाट्यजगत्मा देखा परेका छन् । उनका अन्य प्रकाशित नाटकहरू काशीवास (१९९८), पुतली (१९९६), किसान (२००३), नैनिकराम (२००४), आदर्शजीवन (२००८), विवाह (२०१०), नोकर (२०१४), सत्य हरिश्चन्द्र (२०१३), शिलान्यास (२०२३), चौतारा लक्ष्मीनारायण (२०२४), सिद्धार्थ गौतम (२०१३), माटोको माया (२०२७), इन्द्रधनुष (२०२७), महाराजा (२०२८), भूपतीन्द्र (२०२४) र आत्महत्या (२०३३) आदि हुन् । सफल नाटककारमा हुनुपर्ने गुणको तिवारीजीमा कमी छ भन्न सकिँदैन (शर्मा, २०५८ : ४५९) । सरल र सहज शैलीमा नाटक लेख्ने तिवारीका नाटकमा शोषण, अन्याय, अत्याचार गर्ने पात्रको पराजय र नैतिक अध्यात्म-भावनामा विश्वास राख्ने पात्रको विजय गराएका छन् । उनका नाटक बोधगम्यता भएर नै नेपाली जनजीवनमा नाटकीयताको स्वाद चखाउन निकै खप्पिस् छन् ।

ख) एकाङ्की यात्रा

भीमनिधि तिवारी २००८ सालमा पाँच ऐतिहासिक एकाङ्कीका माध्यमबाट नेपाली एकाङ्की क्षेत्रमा देखापरेका साहित्यकार हुन् । उनले एकाङ्की लेखनको यात्रामा एकाङ्की पल्लव (२०११), एकाङ्कीकल (२०२१), इन्द्रधनुष (२०२७) र अन्य एकाङ्की पनि लेखेका छन् । तिवारीको एकाङ्कीमा एकातर्फ जातीय सङ्कीर्णताको विरोध, गरिबप्रति सहानुभूति, सामाजिक यथार्थता, नैतिक सुधार र समन्वयवादी दृष्टिकोण पाइन्छ (भट्टराई, २०५०, ७२-७३) । एकाङ्कीमा पात्र अनुसारको भाषाशैली भेषभूषा आदि सुन्दर रूपमा चित्रण गरिएको छ । जेहोस् एकाङ्कीकार भीमनिधि तिवारीको एकाङ्की लेखन यात्रा उल्लेखनीय रहेको छ ।

२.४.३ प्रबन्ध वा निबन्ध लेखनको यात्रा

अनेक विधामा कलम चलाउने भीमनिधि तिवारीले प्रबन्ध विधामा पनि कलम चलाएर प्रबन्ध लेखन यात्रालाई गति दिएका छन् । २००४ सालमा प्रकाशित पन्ध्र प्रबन्ध प्रबन्ध सङ्ग्रह लिएर देखापरेका तिवारीले आफ्ना प्रबन्धहरूमा आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै किसिमका निबन्ध लेखेका छन् । भीमनिधिका प्रत्येक प्रबन्धभित्र एउटा न एउटा सन्देश हुन्छ, निष्कर्ष हुन्छ, जो विवेचना, तर्क, अनुभव र उदाहरणका आधारमा चित्त बुझ्दो गरी घतिलो रूपमा प्रकट गरिन्छ (भट्टराई, २०५० : ७९) । नैतिकता र औपदेशिकताले युक्त भीमनिधिका प्रबन्धहरू हृदयस्पर्शी छन् । त्यसैले तिवारीको प्रबन्ध लेखन यात्रा सफल रहेको छ ।

२.४.४ कथा लेखनको यात्रा

२००९ सालमा कथाकारका रूपमा देखापरेका भीमनिधि तिवारीको कथालेखन यात्रा पनि उल्लेखनीय रहेको छ । कथाकारका रूपमा सुपरिचित तिवारीका नेपाली सामाजिक कहानी जेठो (२००६), महिलो (२००८), साहिलो (२००९), काहिलो (२०१०), ठाहिलो (२०१०), राहिलो (२०१५), अन्तरे (२०१५), जन्तरे (२०१७), खन्तरे (२०१९) र मन्तरे (२०२५) गरी जम्मा १० भागमा कथाहरू प्रकाशित छन् । नेपाली जनजीवनका अनेक पक्षलाई आफ्ना कथामा उद्घाटित गर्ने यथार्थवादी कथाकार भएका हुनाले उनका कथा नेपाली समाजका ऐना भएका छन् (बराल, २०२५, २००) । राणाकालीन नेपाली समाजको चित्रण गर्दै सात सालपूर्व र सात सालपछिको सामाजिक स्थितिको यथार्थ अवलोकन गरी सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक दृष्टिले पिसिएका नेपालीहरूको आकार आफ्ना कथामा उभ्याएका छन् (शर्मा, २०६६ : ९-१०) । नैतिक आदर्शले रङ्गिएका कथाहरूमा बोलीचालीको सरल भाषा र रोचक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । जेहोस् भीमनिधिको कथामा आफूले जीवनमा देखेको, भोगेको र अनुभव गरेको सामाजिक जीवनको मूर्तरूपलाई उतारेका छन् । तसर्थ यिनको कथा लेखन यात्रा ज्यादै उर्वर रहेको पाइन्छ ।

२.४.५ उपन्यास लेखनको यात्रा

कविता, नाटक र कथा क्षेत्रमा दीर्घ साधना गरेपछि उपन्यास लेखन यात्राका रूपमा भीमनिधि तिवारी देखा पर्दछन् । उनलाई उपन्यासकारको रूपमा चिनाउने एक मात्र उपन्यास **इन्साफ** हो । यो उपन्यास २०१४ सालमा लेखिएर २०२७ सालमा प्रकाशित भएको हो । यो उपन्यास पूरै सामाजिक उपन्यास हो (भट्टराई, २०५०: १०८) । यसमा निम्नमध्यम वर्गीय नेपाली समाज र उच्च वर्गीय सामन्ती नेपाली समाजको इतिवृत्त प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा न्याय र सत्यका पक्षघर मात्र उभ्याएर तिवारीले कतै तार्किकताको परिचय दिएका छन् भने कतै उखान टुक्काको उक्ति वैचित्र्य दिँदै सूक्ति समेत गाँस्न पुगेका छन् (अधिकारी, २०५६ : ३२) । तिवारीको पहिलो र अन्तिम उपन्यास **इन्साफ** भए पनि यसले नेपाली साहित्यको औपन्यासिक इतिहासमा र स्वयम् उपन्यासकारको उपन्यास लेखन यात्रामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

२.४.६ निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा भीमनिधि तिवारीको सङ्क्षिप्त परिचय र साहित्य लेखनको प्रभाव र प्रेरणा एवम् साहित्य लेखनको यात्राका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । भीमनिधि तिवारीको (वि.सं. १९६८-२०३०) बाल्यकाल, शिक्षा-दीक्षा, विवाह-सन्तान, आर्थिक अवस्था र पुरस्कार-सम्मानका बारेमा यसमा सामान्य जानकारी पस्किएको छ । आनुवंशिक गुण, साहित्यिक वातावरण र साहित्यिक व्यक्तित्वसँगको संसर्ग नै तिवारीको साहित्य लेखनको प्रभाव र प्रेरणा रहेको छ । १९९१ सालको *गोरखापत्र*मा कविता हराए भन्ने समस्यापूर्ति कविता प्रकाशन गरी साहित्य लेखन यात्रा सुरु गरेका उनले नेपाली साहित्यको समालोचना र महाकाव्य बाहेक अरू सबै (कथा, कविता, नाटक, एकाङ्की, निबन्ध, उपन्यास, गजल, भजन) जस्ता विधामा कलम चलाई नेपाली साहित्यको भण्डार भरेका छन् । उनका रचनामा सामाजिक, आर्थिक, प्रशासनिक, राजनैतिक, विकृति-विसङ्गति, अन्याय, अत्याचारका साथै महिलाले भोग्नुपरेका पीडा, असन्तुष्टि र आक्रोश आदि रहेका छन् । अनवरत रूपले साहित्य साधना गर्ने तिवारी हामी समक्ष नभए पनि उनले गरेका काम र दिएका योगदानले नेपाली साहित्यलाई अरू दर्बिलो र खँदिलो बनाएको छ ।

परिच्छेद-तीन

विधा तत्त्वका आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिता

३.१ परिचय

उपन्यास आफैंमा पूर्ण विधा हो । यो पूर्ण हुनुमा यसका विभिन्न अङ्ग-अवयवहरू हुन्छन् । यी अङ्ग अवयवहरूको मिलनले नै उपन्यासले आकार ग्रहण गरेको हुन्छ, तसर्थ यस परिच्छेदमा इन्साफ उपन्यासलाई औपन्यासिक तत्त्वहरूको आधारमा अध्ययन गरिएको छ । उपन्यासको संरचना, कथानक, चरित्र, परिवेश, भाषा, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु आदि पक्षहरूको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन विभिन्न खण्ड, उपखण्डहरूमा गरिएको छ ।

३.२ उपन्यासको विधा तत्त्व

साहित्यका विविध विधाहरूको आ-आफ्नै तत्त्वहरू भएभैं उपन्यास पनि निश्चित अवयवहरूको समुचित मेलबाट निर्माण भएको हुन्छ । यी अवयवहरू नै उपन्यासका तत्त्वहरू हुन् । उपन्यास एउटा यौगिक रचना भएकोले यो बन्नका लागि यसका तत्त्वहरूको योग हुनुपर्छ । जब सबै तत्त्वहरू एक आपसमा मिलेर सुसङ्गठित हुन्छन्, तब उपन्यासले आफ्नो रूप वा आकार प्राप्त गर्दछ । तसर्थ उपन्यासले रूप प्राप्त गर्नका लागि चाहिने आवश्यक कुराहरू नै उपन्यासका तत्त्वहरू हुन् ।

उपन्यासका तत्त्वहरूका बारेमा विद्वान्हरूबीच मतान्तर रहेको छ । उपन्यासका तत्त्वहरूको सङ्ख्यामा मतान्तर रहेको छ । पूर्व र पश्चिमका विद्वान्हरूले उपन्यासका तत्त्वहरूका बारेमा आ-आफ्नै तरिकाले चर्चाहरू गरेका छन् । नेपाली विद्वान्हरूले पनि उपन्यासका तत्त्वहरूका बारेमा चर्चा गरेर निर्धारण गरेका छन् । केही नेपाली विद्वान्हरूले नेपाली उपन्यासका निर्धारण गरेका तत्त्वहरू यसप्रकार छन् ।

कथावस्तु, चरित्र, उद्देश्य र जीवनदर्शन, कथोपकथन, देशकाल, वातावरण तथा शैली भनेर केशवप्रसाद उपाध्यायले उल्लेख गरेका छन् (उपाध्याय, २०३४ : २८) ।

कथावस्तु, पात्र, उद्देश्य, संवाद, वातावरण, भाषाशैली भनी हिमांशु थापाले चर्चा गरेका छन् (थापा, २०५० : १२७) । कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले कथानक, चरित्र, उद्देश्य, कथोपकथन, वातावरण, भाषाशैलीको कुरा गरेका छन् (प्रधान, २०५८ : ७) । उपन्यासकारले उपन्यास सिर्जना गर्दा प्रसिद्ध, उत्पाद्य र मिश्रित कथावस्तुलाई आत्मसात गरेका हुन्छन् भने कथावस्तुलाई कथानकमा उनेर प्रस्तुत गरेका हुन्छन् । पात्रहरूले खेल्ने भूमिका पनि महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ । धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज इतिहास, समाज आदिको परिवेश उपयुक्त भाषाशैलीले उपन्यास जीवन्त बनेको हुन्छ । कृति लेखिनाको उद्देश्य प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कुनै न कुनै हुन्छ नै । कथानक भित्र कौतूहल, द्वन्द्व जस्ता कुराहरू समेटिएका हुन्छन् । यिनै कुराहरूलाई नै नेपाली विद्वानहरूले आत्मसात् गरी उपन्यासका तत्वहरू निर्धारण गरेका छन् ।

यसरी यी उपर्युक्त विद्वानहरूले कसैले उपन्यासका ६ ओटा तत्व, कसैले सात, कसैले आठओटा तत्वहरू निर्धारण गरी चर्चा गरे पनि यहाँ **इन्साफ** उपन्यासलाई कथानक, पात्र, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य र दृष्टिविन्दु जस्ता औपन्यासिक तत्वहरूका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

३.३ 'इन्साफ' उपन्यासको अध्ययन

(क) संरचना

भीमनिधि तिवारीको **इन्साफ** उपन्यास विषयवस्तुका आधारमा सामाजिक उपन्यास हो । यो उपन्यास ३३ खण्ड र २७२ पृष्ठमा संरचित छ । उपन्यासभित्रका खण्डहरूको आयाम पनि एकै किसिमको नभई फरक-फरक किसिमका छन् । खण्ड दस चार पृष्ठमा आबद्ध सबैभन्दा छोटो खण्ड हो भने खण्ड तेत्तीस सत्र पृष्ठमा आबद्ध सबैभन्दा ठूलो खण्ड हो । आयाम विस्तारका दृष्टिले खण्ड विभाजन सन्तुलन देखिँदैन ।

(ख) शीर्षक सार्थकता

इन्साफ उपन्यास उपन्यासकार भीमनिधि तिवारीले **इन्साफ** शीर्षक राख्नु नै आफैमा सार्थक छ । तथापि यस उपन्यासमा आएका प्रसङ्गले पनि शीर्षक औचित्यपूर्ण

रहेको पाइन्छ, जस्तै : गाईले खाएको बाली, गाई धनीबाट भराइन्छ भने साँढेले खाएको, बाली कसबाट भराउने ? आर्थिक सजाय गरिब र धनीलाई बराबर कायम गरिनु हुँदैन किनभने धनीले सजिलै तिर्छ, गरिबले तिर्न सक्दैन । गरिबले राम्रै स्वास्थ्य राख्न पाउँदैन, राखेमा कुनै धनीलाई इच्छा भयो भने जारी तिरेर लगिदिन्छ । पतिले पत्नीलाई नपालेमा अड्याले मानु भराउँछ तर पत्नीले पतिको हेरविचार नगरेमा पत्नीबाट मानु भराउने व्यवस्था छैन । प्रजातन्त्र आए पनि नारी र पुरुष बीच समान अधिकार दिन सकिदैन ? कोही दिनहुँ चामल बेच्ने, कोही भोकै पर्ने जस्ता कथनले खोइ इन्साफ ? गरिब मर्त्यो इन्साफ प्यो जस्ता भनाइले इन्साफ नभएको तर इन्साफ हुनुपर्छ भन्ने उपन्यासकारको भनाइ रहेका छ । त्यसैगरी साना घर पनि घर, ठूला घर पनि घर, कोदो पनि अन्न, चामल पनि अन्न भन्ने उपन्यासकारको समन्वयवादी दृष्टिकोणको इन्साफ एवम् धनी र गरिब, जान्ने र नजान्ने, ठूलो र सानो, नारी र पुरुष सबैले इन्साफ पाउनुपर्छ । निसाफ भनेर पुग्दैन त्यो मानवोचित धरातलमा रहेर समाजले इन्साफ पाउनु पर्ने कुरामा उपन्यासकारको जोड रहेकाले उपन्यासको शीर्षक सार्थक र औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

३.३.१ कथानक

उपन्यासमा घटनावलीको योजना अथवा अभिरेखा अथवा ढाँचालाई कथानक भनिन्छ (शर्मा, २०५५ : ३८४) । उपन्यासमा आउने घटनाहरू कार्यकारण सम्बद्धद्वारा कसिएका र व्यवस्थित गरिएका हुन्छन् । कथानकले नै उपन्यासको मूल ढाँचा निर्माण गर्ने प्राथमिक तत्त्वको काम गर्दछ ।

इन्साफ उपन्यासमा काठमाडौँ छेउछाउको ग्रामीण परिवेशको चित्रण छ । वीरबहादुर (वीरे) र सेतीको सामान्य परिचय, उनीहरूका घरगृहस्थी, खेतीपाती, आयआर्जनसम्बन्धीको जानकारी पाइन्छ । वीरे र सेतीले ऋण काढेर भैंसी ल्याई दुध बेचेर हातमुख जोर्ने चिन्तन सहित पहिलो खण्डको कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

दोस्रो खण्डमा महन्त शब्दको अर्थ लगाउँदै उपन्यासकारले महन्तका बारेमा विभिन्न तर्कहरू अगाडि सारेका छन् । पहिलेका काजी अहिलेका पाजी भनेभैं राणाकालीन समयमा आफूलाई जुवाबाट मुक्त गर्न नसक्दा सम्पूर्ण घर, बारी, बगैंचा गुमाउँछन् महन्तकाजी । उनकी श्रमिती नर्मदाले माइतीबाट रुपियाँ ल्याई दिउँसै बत्ती बालेर बस्नुपर्ने अन्धकारमय घर किन्छन् । आयआर्जनका लागि महन्तकाजी जुवा खेलेर सारा सम्पत्ति गुमेपछि जुवा खेलाएरै भए पनि आम्दानी गर्ने सोचका साथ जुवाघर बनाई गोप्य तरिलको धनोपार्जन गर्न थालेका र मान्छेहरू (शैलराज, भान्जाराजा, सानोमान हाफिम अलि ..... आदि) जस्ता व्यक्ति आई जुवा खेलेको प्रसङ्गसहित **द्वितीय** खण्डको कथा समाप्त हुन्छ ।

वीरेले व्याजको रूपमा आधा-आधा मानो दुध साँभ र बिहान दिने कबोलमा रु. ३००/- हालेर घरबारी बन्धक राखी शैलराजबाट पैसा ल्याई भैंसी पालेको र छोरो आइतेले उक्त भैंसीको रेखदेर गरेको प्रसङ्गबाट तेस्रो खण्डको कथा सुरु भएको छ । भैंसी पाल्ने दुध बेच्ने कार्यमा व्यस्त भएको वीरेको एकाएक भैंसी बिरामी पर्छ र अन्तः भैंसी मर्छ पनि । वीरेका इच्छा, आकाङ्क्षा सबै भताभुङ्ग हुन पुग्छन् । प्रजातन्त्र आए पनि जनताले उपभोग गर्न नपाएभैं भैंसीको दुध सदुपयोग गर्न नपाउँदै भैंसीको अकाल मृत्युले वीरेको परिवारमा चोट परेको घटनासहित **तेस्रो** खण्डको कथावस्तु पनि समाप्त हुन्छ ।

एक्कासि दुब्लाएको वीरेले व्याजको रूपमा दुध नपुऱ्याएपछि शैलराजकी श्रीमती मैयाँनानी रिसाएकी र भैंसी मर्चो भन्ने घटना सुन्नासाथ अक्कनबक्क परेको प्रसङ्गसहित चौथो खण्डको कथाले गति लिन्छ । ऋणमा केही मिनाहा हुन्छ कि भनेर शैलराजको युगल पाउमा ढोग्न पुग्ने वीरे कठोर शैलराजबाट कुनै निगाह नहुने कुरा सुनेपछि मर्माहत बन्छ अनि भारी मन लिएर घरमा आई आइते र सेतीलाई सम्झाई बुझाई गर्छ । स्वयम् आफू पनि सानी (वीरेकी कान्छी श्रीमती) ले मायाको चिनो स्वरूप आइतेलाई छोडेर गएभैं भैंसीले पनि पाडो छोडेर गएको छ भन्दै चित्त बुझाएर बसेको प्रसङ्गसहित **चौथो** खण्डको कथाले बिट मार्दछ ।

महन्तकाजीको घर, घरको अन्धकारमय वातावरण र जुवा खेल जम्मा भएकाहरूले धर्मका विषयमा कुरा गरेको, एकछिनमै जुवा खेल थालेको र जुवा खेलेर सबै आ-आफ्नो घरतर्फ जाने क्रममा कानुनविद् सानुमानसँग शैलराज भोग बन्धक दिएको घरबारी सम्बन्धी छलफल गर्छन् र त्यही छलफलकै आधारमा शैलराजले वीरेलाई पत्र पठाई ऋण चुक्ता सम्बन्धी तागेता गरेको तर वीरेले मतलब नराखेको प्रसङ्गसहित पाँचौं खण्डको कथावस्तु अन्त्य हुन्छ ।

शैलराजले जुवाको दुर्व्यसनीले गर्दा सम्पत्ति गुमाउँदै गएकाले भाइ-बुहारी मिलेर उनलाई छुट्याइदिन्छन् भने मैयाँनानी पनि यस्तै चाहन्थिन् । कन्यादान दिने रानीसाहेबप्रति असीम श्रद्धा राख्ने मैयाँनानी रानीसाहेबकै निर्देशन बमोजिम छुट्टिएर बस्ने इच्छा पूरा भएकोमा खुसी हुन्छिन् । रानीसाहेब र जर्साहेबको राणाकालीन हैकमको प्रभाव मैयाँनानीमा परेकाले सोही व्यवहार घरमा पनि देखाउन पछि नपर्ने मैयाँनानीको धाक, रवाफ, सिंगारपेटार, चुरोट खाने जस्ता खराब आदत थियो । जर्साहेब मर्यादाक्रम अनुसार नेपालका प्रधानमन्त्री बन्ने आशाले धक्कू लगाउन पछि नपर्ने गरिब बाहुनकी छोरी मैयाँनानीको उच्च दरबारिया रहनसहनको चर्चा गर्दै छैठौं खण्डको कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

साँभ्रविहान हातमुख जोर्न धौधौ परे पनि वीरेलाई तमाखु नखाई नहुने बानी थियो । तमाखु खाँदै पाडो सम्बन्धी भावी योजनाहरू तुन्न थाल्यो । यसलाई बेचेर बाख्री ल्याउने बोको बेच्नेजस्ता रहरले उसलाई कुत्कुत्याई रहेको बेला एक्कासि उसका बारीमा मकै साँढेले खाएको खबरले विक्षिप्त बन्छ र उक्त साँढेलाई पक्रेर इन्साफ पाउनलाई ठानासम्म पुऱ्याउँछ तर ठानादार हासिकले साँढेले खाएको बालीको कुनै इन्साफ हुँदैन भन्ने जवाफ दिएपछि निराश भएको वीरे यो कस्तो इन्साफ हो ? भन्दै आफ्नो घरतिर फर्केको प्रसङ्गसहित सातौं खण्डको कथावस्तु टुङ्गिन्छ ।

सही इन्साफ नपाएछि वीरे घर आइरहेको बेला महन्तकाजीको भरिया बनेर उनको घरमा पुग्छ । तीन आना ज्याला भनेर भरिया बनेर गएको वीरेलाई बक्सिस

स्वरूप चार पैसा थपिदिएपछि ऊ खुसी हुन्छ । एउटा काम गर्ने मानिस खोज भन्दा म आफैं काम गर्छु भन्ने वीरे महन्तकाजीको घरमा (जुवा खेलाउने घरमा) सुरक्षा गार्डको रूपमा आइतबारदेखि नियुक्त भई काम गर्न थालेको कुराले आठौं खण्डको कथावस्तु अन्त्य हुन्छ ।

‘जुवा खेलन म पनि जाच्छु’ भनेर मैयाँनानीले जिद्दी गरेको, जुवा खेलन गएको, रातभर जुवा पनि खेलेको किन्तु पैसा जित्न नसकेको, भान्जाराजाले सान्त्वना स्वरूप एक खेलको पैसा जितेको भनेर पैसा जति मैयाँनानीतिरै सोहोरिदिएको प्रसङ्ग र भान्जाराजाले फुटपाथमा साइकल चलाएकोले प्रहरीले पक्रेको, साइकल थुनेको, दुई रुपियाँ दण्ड गरे पनि पछि पैसा नतिरी प्रहरीले छुटाएको र राणाकालीन हैकम देखाएको तथा इन्साफ दिने तौरतरिका, राष्ट्रको न्याय, निसाफ, ऐन-कानूनका बारेमा भएका टीका टिप्पणीसहित नवौं खण्डको कथावस्तु अन्त्य हुन्छ ।

प्रकृतिले मानवजीवनमा पारेको प्रभावका बारेमा वर्णन गर्दै सेतीले आफ्ना अतीतकालीन समय (बाल्यकाल, यौवनकाल) का बारेमा गरेको स्मृति, विवाह, दाम्पत्य जीवन, वीरे नोकरी गर्न बाहिर गएको, बाबुलाई भेट्न छोरो पनि उतैतिर गएको र घरमा आफू एकलै हुँदा विभिन्न किसिमका चिन्तन, आन्तरिक छटपटी, गरिबीको सिकार, बाध्यता, विगतमा वीरे सैनिक बनेर युद्ध गर्न गएको र आफू खुब रोएर बसेको जस्ता यावत् घटनाहरू मनमा खेलाएर टहटह जुनेली रातमा १२ बजेसम्म निद्रा नलागीकन सुन्नेको गोडामा गुडुँठाको आगोले सेकेर बसेको वर्णन गरी दसौं खण्डको विषयवस्तु अन्त्य हुन्छ ।

बुबा छोरा भेट भई खाना खाएर सुतेको र भोलि पल्ट नोकरी गर्ने वीरेले छोरालाई पैसा दिएर घर पठाएको तर छोरो आफूजस्तै ठिटो बुधेसँग दिनभर वरफ बेचै सहर घुमेको, साँझमा मात्र आइते घर पुगेको तर सौतेनी आमा सेतीले खाईपिई सकेकीले बाहन लगाई भात नपकाइदिएकीले भोको पेट लिएर ऊ सुतेको घटनासहित एघारौं खण्डको कथावस्तु अन्त्य भएको छ ।

जुवामा लिप्त लोग्ने र अर्काको सम्पत्तिमा धाक देखाउने स्वास्नी बीच तालमेल नमिलेपछि शैलराज र मैयाँनानी माझ बोलचाल नै बन्द भयो । यसरी दुईचार दिन बितेपछि एका विहानै लोग्नेलाई छोडेर घुर्की लगाउने उद्देश्यले स्वास्नी रानीसाहेबको घरमा (माइतमा) बस्न गइन् । दुबैमा भनाभन, चर्काचर्की, एक अर्काको पोल खोलाखोल भएपछि दुबै बिछोडिएर बसेको घटनासहित **बाह्रौं** खण्डको कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

राणाकालीन जहानियाँ शासनको अन्त्यसँगै प्रजातन्त्र आए पनि जुवाप्रथा अन्त्य नभएकोले नै महन्तकाजीको घरमा प्रहरीले छापा मार्छ तर वीरेको बढ्याई अनि बन्दागोभी जस्तो पत्रैपत्रले बनेको अन्धकारमय जादुघरमा प्रहरीले जुवाडेलाई समात्न नसकेको तर जुवाडेहरू ज्यादै भयभीत भएको घटना सहित **तेह्रौं** खण्डको विषयवस्तु अन्त्य हुन्छ ।

प्रहरीले महन्तकाजीको घरमा छापा मारेपछि गैरकानुनी काम गरेर पैसा नकमाउने भनी वीरे नोकरी छोडेर साँभतिर घर फर्कन्छ । घरमा खाईपिई धन्दापात गरिसकेकी सेतीले पुनः खाना बनाइदिएको, वीरेले खाना खाएको, शैलराजले ऋणसम्बन्धी तागेता पत्र पठाएको बारे छलफल र आइतेले म साँभमा आउँदा आमाले खाना नबनाएको तर बुबा आउँदा खाना बनाइदिएको कुरा मनमनै गरेको प्रसङ्गसहित **चौधौं** खण्डको कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

महन्तकाजीको घरमा प्रहरीले छापा मारेपछि खेलाडीहरूले दसपन्ध दिनका लागि खेल स्थगित गरेको, श्रीमतीले छोडेपछि शैलराज जुवामा आउन छोडेको, दसपन्ध दिनपछि पनि जुवा खेलाडी खेल नआएकोले निराश भएका महन्तकाजी र नर्मदा यस्तो गैरकानुनी काम छोडेर पुस्तक पसल थापेर बसौं भन्ने सल्लाह गरी निष्कर्षमा पुगेको घटनासहित **पन्ध्रौं** खण्डको विषयवस्तु अन्त्य हुन्छ ।

वीरे आफ्नै घरबारीमा काम गरेर मस्त छ । ऊ आफ्ना वरिपरिको वातावरणमा रमाएको बेला एक रात उसको भविष्यको आशाको केन्द्र पाडोलाई बाघले खाइदिएपछि

उसका सपना सबै टुक्रन्छन् । मेरी सानीलाई र पाडोलाई खाने तिनै दृष्टहरू हुन् भन्दै वीरे भावविह्वल भई रोएको दुःखद् घटनासँगै **सोह्रौं** खण्डको कथावस्तु अन्त्य हुन्छ ।

खालमा जुवा खेल नहुने भएपछि सिनेमा जाने भान्जाराजालाई राती साइकलमा बत्ती नभएको कारण देखाई प्रहरीले समात्नु, त्यस्तै अर्को साइकलवालालाई पनि समातेर राख्नु, इन्साफका बारेमा बहस हुनु, इन्साफ गर्दा धनी र गरिबलाई एकै किसिमले दण्ड गर्नु हुँदैन भन्नु, धनीले सजिलै तिर्न सक्छन् तर गरिबलाई तिर्न धौधौ पर्ने हुनाले आर्थिक हैसियत हेरेर घटी-बढी दण्ड गर्नु नै इन्साफ हो भन्नु, इन्साफ मानवोचित मानवीय समवेदनामा रहेर हुनुपर्छ भन्नु र भान्जाराजाले पाँच बजेतिर पैसा नतिरी साइकल लिएर हिँडेको र कानून भन्ने कुरा धनी-गरिब बीचमा भेदभाव नहुने भएपछि यस्तो इन्साफ हँ, यस्तो इन्साफ कहीं कतै हुनु हुँदैन भनेर संवेगात्मक तरिकाले साइकल लिएर हिँडेको प्रसङ्गसहित **सत्रौं** खण्डको कथावस्तु अन्त्य हुन्छ ।

शैलराज र मैयाँरानी 'तँ भन्दा म के कम' भन्ने दुबैमा घमण्ड थियो । शैलराज दसैँमा टीका थाप्न कतै गएनन् । उता टीका थाप्न नआएपछि रिसले चूर भएकी मैयाँरानी पेवाको घरमा बस्न नदिने भनेर बहिदारलाई ताला लगाएर आउन भन्छिन् । शैलराज पनि वीरेलाई जबर्जस्ती घरबार विहीन बनाई आफू त्यहाँ बस्न पुग्छन् । आइतेमा प्रतिशोधको भावना जाग्रत भएर घरमा आगो लगाउन खोज्छ तर वीरेले सम्झाएको प्रसङ्गसहित **अठारौं** खण्डको विषयवस्तु समाप्त हुन्छ ।

महन्तकाजी पुस्तक पसल राखेर पुस्तक बेचन थाल्छन् । पसलमा एउटा काम गर्ने मान्छे राख्ने उद्देश्यले नोकर खोज्ने क्रममा उनी उही पुरानो नोकर वीरेलाई खोज्न उसकै गाउँतिर जाने मनसायसँगै **उन्नाइसौं** खण्डको विषयवस्तु अन्त्य हुन्छ ।

सार्वजनिक पाटीमा गई बसेको वीरे र उसको परिवार पाटी सरसफाई गर्ने उद्देश्यले विभिन्न काममा सबै व्यस्त भएको मौका छोपी उसका सबै भाँडाकुँडा चोरले लग्छ, त्यही रिसले परिवारसित 'जेसुकै गर' भन्दै ऊ सहरतिर लाग्छ भने सेती र

आइते काँचा सखरखण्ड खाई दुःख पीडा खेपी बसेको प्रसङ्गसहित **बीसौं** खण्डको कथावस्तु अन्त्य हुन्छ ।

वीरेले रिसले घर छाड्नु, आइते बुबालाई खोज्न सहरतिर जानु तर बुबालाई नभेट्नु, महन्तकाजी र नर्मदा पसल बन्द गरेर वीरेलाई खोज्न गाउँतिर हिँड्नु, वीरेलाई सन्यासीको भारी बोकेर हिँड्ने क्रममा महन्तकाजी र नर्मदाले भेट्नु, वीरे पुस्तक पसलमा नोकरी गर्न मन्जुर हुनु, महन्तकाजी र नर्मदाले शैलराजलाई दुःखी भएको पाउनु र दुई रुपियाँ सहयोग गर्नु, शैलराज आफ्नो दुःखी जीवन महन्तकाजीले देखेकोमा समाउनु र यता वीरेलाई सम्झँदै सेती र आइतेले दुःखी र पीडित भई निम्न स्तरले गुजारा चलाउनु जस्ता प्रसङ्गसहित **एक्काईसौं** खण्डको कथावस्तु अन्त्य हुन्छ ।

दरबारिया सुखसयलमा मीठो मसिनो खाएर मैयाँनानी बसिन् भने शैलराज कहिले भोकै त कहिले एक छाक खाएर गुजारा गर्नुपर्ने भएपछि श्रीमतीबाट मानोचामल भराई पाउँ भनी मुद्दा हाललाई सानोमानसित फिरापत्र लेखाइ माग्न उसको घर गएका र उनले आइतबार लेखिदिन्छु भन्ने जवाफसहित **बाईसौं** खण्डको विषयवस्तु अन्त्य हुन्छ ।

मुस्किलले सास अड्काएर जीविका चलाएका सेती र आइते एकाएक गोरेको 'तेरो बाबु त मुग्लान पसे' भन्ने खबरले दुबै स्तब्ध हुन्छन् तर वीरे भने बस्ने र खाने बाहेक मासिक ३० रुपियाँमा नोकरी गर्न थाल्छ । नोकरी गर्न थालेपछि पैसा जोगाएर घरबारी निखन्छु, मेरो त दिन फिरे भन्ने चाहना तुनेको कुराको प्रसङ्ग देखाई **तेईसौं** खण्डको कथा अन्त्य हुन्छ ।

सार्वजनिक पाटीमा वर्षौंदेखि बसिआएका साँढेको बास उठाई वीरे बस्न थालेपछि साँढेले उपद्रव मच्चाएका रातविरात सेती र आइतेलाई तर्साएको, आइतेले माटाको डल्लाले साँढेलाई हिर्काएको, साँढे रिसाएका र सेतीले आइतेलाई 'माटाका डल्लाले नहान् वरु घाँस ल्याएर खान दे' भन्ने प्रसङ्गसहित **चौबीसौं** खण्डको कथावस्तु अन्त्य हुन्छ ।

सानुमानले लेखिदिएको फिरादपत्र लिएर शैलराज देवानी मुद्दा हाल्न अदालत गए तर उनको मुद्दा पुरुष प्रधान समाजमा पुरुषले श्रीमतीबाट मानोचामल भराउने परम्परित नियमभन्दा भिन्न भएकोले मुद्दा दर्ता गर्न दर्तावाला नमानेको, पछि न्यायधीशको आग्रहमा मुद्दा दर्ता गराई शैलराज खुसी हुँदै चुरोट खाई बाहिर निस्केको प्रसङ्गसहित **पच्चीसौं** खण्डको कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

महन्तकाजी र नर्मदाले पुस्तक पसलबाट प्रशस्त धनोपार्जन गरेपछि आफ्नो गुमेको पैतृक सम्पत्ति जोड्ने तरखरमा छन् भने उता उनीहरूकै पसलमा नोकरी गर्ने वीरे आफ्नो तलब र पेशकी लिएर आफ्नो गुमेको घरबारी उकास्ने मनसायमा छ । यसरी महन्तकाजी र नर्मदा अनि वीरे आ-आफ्नो योजना पूरा हुने ध्याउन्नमा प्रफुल्ल रहेको प्रसङ्गमा **छब्बीसौं** खण्डको कथावस्तु पूरा हुन्छ ।

वीरे पहिलो महिनाको तलब लिएर बसेको पाटीमा फर्कियो, मैयाँनानी भने शैलराजलाई भेट्न आइनु, उनी कलकत्ता घुम्न जानलाई न्यूमार्केटमा सपिङ्ग गरेको, शैलराजले मैयाँनानी विरुद्ध हालेको मुद्दाको तारिख खेप्न हिँडेको प्रसङ्गसहित **सत्ताईसौं** खण्डको कथावस्तु पूर्ण हुन्छ ।

सेतीले सौताको छोरो आइतेलाई तीनभागमा दुई भाग आफू खाई एकभाग मात्र खान दिँदा आइतेको पेट नभरिएको प्रसङ्गसहित यस खण्डको कथावस्तु अघि बढ्छ । पेट भर्न आफूले रोटी खाई कागले खायो भनेर भन्ने आइतेलाई सेतीले पिटेपछि रुदै वीरेनिर गएको, आइतेलाई एक मोहर 'किन् खा' भनेर बुबाले दिएपछि ऊ खुसी हुन्छ । गाउँ र सहरको अन्तर गाउँका गोरे एवं साहिलाले सित्तैमा खानेकुरा दिने तर सहरिया मीतले पैसाले मात्र खानेकुरा खान दिएको प्रसङ्गसहित **अठ्ठाईसौं** खण्डको कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

तारिख खेप्ता खेप्ता हैरान भएका शैलराज मुद्दा छिनेर मेरै पक्षमा फैसला भए हुन्थ्यो भन्ने मनसायले अदालत हिँडे । अदालतमा उनकै विषयले प्रश्रय पाए पनि अन्तिममा उनको मुद्दा कुनै निर्णयमा नपुगी डिसमिस भयो । डिसमिस भएको खबर

पाएपछि उनी आक्रोशित बनी न्याय, निसाफ वा इन्साफप्रति असन्तुष्टि व्यक्त गरेको प्रसङ्गसहित **उनन्तीसौं** खण्डको कथाले पूर्णता प्राप्त गर्दछ ।

महन्तकाजीको पुस्तक पसलमा काम गरेर कमाएको र अग्रिम भुक्तानी लिई वीरेले आफ्नो घरबारी उकास्छ भने शैलराज त्यही सार्वजनिक पाटीमा बस्न जान्छ । 'वीरेको दिन फिरे शैलराजका दिन गए' भन्ने भनाइसहित **तीसौं** खण्डको कथा पूरा हुन्छ ।

सार्वजनिक पाटीमा बस्न गएका शैलराजको पनि सामान हराएपछि विरक्तिएर 'जुवाबाट गुमेको धन जूवैबाट उकास्छु' भन्ने उद्देश्यले वीरेले दिएको पैसाले जुवा खेल उही पुरानो घरमा जाँदा भान्जाराजासँग त्यही घरमा भेट हुन्छ । मीठो खानपान भएपछि यहाँ त जुवा अचेल खेल्दैनन् भन्ने सोच्यो अनि भान्जाराजालाई जान्छु भनेर भनेको प्रसङ्गसहित **एकतीसौं** खण्डको कथा पूर्ण हुन्छ ।

महन्तकाजी र नर्मदाको सन्तान जन्मेको, पैतृक घरबार जोडेको, वीरेले पनि गुमेको घरबार उकासेको, अर्कै भैंसी किनेर ल्याएको जस्ता कारणले दुवै परिवारको उन्नति-प्रगति भएर दुवै परिवारका बीच आत्मीय सम्बन्ध गाँसिएको प्रसङ्गसहित **बत्तीसौं** खण्डको कथावस्तु अन्त्य हुन्छ ।

शैलराजलाई वीरेले दिएको पैसाले नपुगेर आमा भाइहरूनेर जान्छ । आमाले दया गरेर आफ्नो जिउनी उसको नाममा पासे गरेपछि भाइबुहारीले देखी सहेनन् र उनीहरूका कटु वचनले आहत भएको शैलराज गुह्येश्वरीतिर निस्कन्छ । घुम्ने क्रममा बोलचाल नभए पनि देखादेख भएको मैयाँनानीमा लोग्नेप्रति असीम श्रद्धा जाग्छ र पश्चातापको भुँमरीमा परी छटपटाउँछे । लोग्नेसँग भेट्ने अनेक प्रयासहरू सबै विफल हुन्छन् । अन्तिममा शैलराज जोगी बनेर हिंडेपछि पति-पत्नीको मिलन नभई दुःखपूर्ण अवस्थामा गई **तेत्तीसौं** खण्ड र समग्र उपन्यासकै विषयवस्तुको समाप्ति हुन्छ ।

इन्साफ उपन्यास सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ । यस उपन्यासमा काठमाडौं सेरोफेरोको सामाजिक यथार्थलाई देखाउन खोजिएको छ । उपन्यासकारले यस उपन्यासको भूमिकामा विश्रामका लागि भक्तपुर गएका बेला अचानक भित्री हृदयबाट निस्किएको भावलाई मैले कलमको माध्यमले गर्दा नै उपन्यास लेखेँ भनेका छुन् । यस उपन्यासको विषयवस्तुको स्रोत सामाजिक यथार्थ भए पनि काठमाडौं र वरिपरिको कल्पनालाई पनि आधार बनाइएको छ । यसमा काठमाडौं र वरिपरिको काल्पनिक समाजको रचना गरेर समाजको वस्तुता मात्र ग्रहण गरी त्यसका अरू सबै यथार्थलाई निरपेक्ष पृष्ठभूमिमा राखी 'यस्तो हुनुपर्छ' भन्ने आदर्श स्थापना गर्नु नै हो (प्रधान, २०४२ : ३३) । यस उपन्यासको विषयवस्तुको स्रोत सामाजिक यथार्थ र कल्पनामा आधारित उत्पाद्य प्रकारको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको कथानक एउटा प्रधान कथानक र दुईओटा प्रासङ्गिक कथानकहरूको मेलद्वारा बनेको छ । वीरे र उसको घरपरिवारको दुःख, पीडा, मर्म अनि उन्नति-प्रगति हुँदै सुखका कथा प्रधान कथानकसँग सम्बन्धित छन् भने शैलराज र मैयाँनानी तथा महन्तकाजी र नर्मदाका कथाहरू वीरेको मूलकथासँग आई प्रासङ्गिक कथानक बनेका छन् । वीरेलाई आशामरु बनाएर घरबारविहीन बनाई उठीवास लगाउने शैलराजको कथा र त्यही वीरेलाई पुनः घरवारी जोडेर उसको जीवन उन्नति र प्रगतितर्फ डोहोर्‍याउन सहयोग गर्ने महन्तकाजी र नर्मदाको कथा वीरेको मूल कथासँग जोडिएर आएका छन् । भ्वाट्ट हेर्दा वीरे र सेतीको कथा, शैलराज र मैयाँनानीको कथा अनि महन्तकाजी र नर्मदाको कथा बेग्लाबेग्लै जस्तो लागे पनि गहिराईमा गएर हेर्दा त्यसो नभई एउटै वीरे र उसको परिवारको कथामा अन्य दुई कथाहरू सहयोगी भएर आएका छन् । वीरे र उसको परिवारको मूलकथा उपन्यासका तेत्तीस खण्डहरूमध्ये एक्काईस खण्डमा आएका छन् भने अरूहरूको कथा उपन्यासका थोरै खण्डहरूमा देखा पर्दछ ।

उपन्यास कथाको घटना श्रृङ्खला खण्ड-खण्ड हुँदै अगाडि बढेको छ । एउटा कथाको सुरुआत भएपछि त्यही कथा नै क्रमशः रूपमा क्रमशः खण्डमा नभई एकपछि

अर्को खण्ड हुँदै अघि बढेको छ । जस्तै : पहिलो खण्डमा वीरे र सेतीका कथा र दोस्रो खण्डमा महन्तकाजी र नर्मदाको कथा देखापर्दछ । पहिलो खण्डमै वीरे र सेतीको घरपरिवार आर्थिक अवस्थाको परिचयसँगै भावी कार्यको दिशाबोध भएकोले यो कथाको बीजका रूपमा देखा पर्छ भने दोस्रो खण्डदेखि मात्र वास्तविक रूपमा जुवाडेहरूबाट उपन्यासको कथा अगाडि बढ्छ ।

उपन्यासमा वीरे र सेतीले ऋण गरेर भैंसी पाल्ने उद्देश्य अनुरूप भैंसी ल्याएपछि 'चारखुट्टे धन गन्दै नगन' भनेभैं हाम्रा जीवा भन्थे, सासाँ हाल्या धनको आशा नपर्नु (पृ. ९) भनाइबाट कुनै घटना घट्न सक्छ भन्ने कारण पैदा हुन्छ । उता जुवाले घरबार विहीन भएका महन्तकाजी जुवाबाटै आयआर्जन गर्ने उद्देश्यले जुवा खेलाउँछ भने शैलराज जुवाकै कारण सारा सम्पत्ति गुमाउँदै जान्छ । भैंसी आम्दानीको स्रोत बन्दै जाँदा भैंसी मर्नु, घरबारी बन्धक भएकाले सो गुम्न लाग्नु, शैलराज जुवाकै कारणले श्रीमती, घरपरिवार र दाजुभाइबाटै त्याज्य हुनु र महन्तकाजीको घरमा प्रहरीले छापा मार्नु यी सबै घटना मध्यभागका कारण हुन् ।

उपन्यासको आदि भागका कारणले गर्दा मध्यभागमा गएर शैलराज धनीबाट निर्धन बन्दै वीरेको भुपडीमा बस्नु, उसले वीरेलाई घरबार विहीन बनाई सार्वजनिक पार्टीको बास गराउनु र महन्तकाजीले जुवा खेलाउने पेसा छाडी पुस्तक पसल खोलेर बस्नु जस्ता घटनाहरू उपन्यासका परिणति बन्न पुगे । त्यसैगरी मध्यभागमै वीरे पुस्तक पसलमा नोकरी गर्न थाल्नु, शैलराज भोकै त कहिले एक छाक खाएर दुःखपूर्ण तरिकाले जीवनयापन गर्न बाध्य हुनु यता महन्तकाजीको दिनानुदिन उन्नति-प्रगति हुँदै जानु जस्ता घटनाहरू यस भागमा देखा पर्दछन् ।

उपन्यासको अन्त्य भागमा मध्यभागका कारणले गर्दा वीरेले नोकरीबाट कमाएको पैसाले घरबारी निखन्नु, महन्तकाजीले पनि आफ्नो पैतृक सम्पत्ति जोड्नु, यी दुवै पात्रको उन्नति र प्रगति भएको देखिन्छ भने उता शैलराज वीरेको घर छाडी सार्वजनिक पार्टीमा बास लिनु, सामान चोरी हुनु, श्रीमतीसँगको मुद्दा डिसमिस हुनु र

अन्त्यमा कसैबाट सहयोग नपाई सन्यासी बनेको र पछि मैयाँनानीमा पश्चात्ताप बोध भएपछि पतिसँग भेट गर्न खोज्दा भेट नभई वियोगावस्था भई उपन्यासको कथा टुडिगएको छ ।

उपन्यासको कथा आरम्भबाट नै पाठकमा प्रशस्त कौतूहल जन्मन्छ । सासमा हाल्या धन के होला ? जुवामा सम्पत्ति स्वाहा पारेपछि, शैलराजको स्थिति कस्तो होला ? अवैधरूपमा सञ्चालन गरेको जुवा खेल प्रहरीको आगमनपछि, महन्तकाजीको स्थिति कस्तो होला ? जस्ता खुलदुली उब्जन्छन् भने मध्यतिर घरबार विहीन वीरेको अवस्था कस्तो होला, सबैबाट त्यक्त शैलराजको हविगत कस्तो होला ? महन्तकाजीको अर्को व्यापारले कस्तो रूप लेला जस्ता घटना मनमा पैदा भइरहन्छन् र उपन्यासको अन्त्यतिर वीरेले घरबारी निखन्छ, कि निखन्दैन, महन्तकाजीले आफ्नो पुख्यौली सम्पत्ति जुवामा गुमाएपछि जोड्ला कि नजोड्ला, शैलराजलाई दयामाया गर्ने होलान् कि नहोलान् । पश्चात्तापमा परेकी मैयाँनानीको भेट पतिसँग होला कि नहोला जस्ता घटनाहरूले पाठकका मनमा प्रशस्त खुलदुली वा कौतूहल उब्जाउँछ ।

उपन्यासको मध्यभागबाट द्वन्द्वले महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । वीरेले शैलराजलाई ऋण तिर्न नसक्दाको सङ्घर्ष, शैलराज र मैयाँनानीका बीचमा चर्केको द्वन्द्व, साइकल यात्री र प्रहरीबीच भएका भनाभन यी घटनाहरू सबै उपन्यासका बाह्य द्वन्द्व हुन् भने शैलराजलाई मैयाँनानीले छाडेर गएपछि ती दुबैका मनमा उत्पन्न आन्तरिक द्वन्द्व तीव्र रूपमा देखापर्छ । जस्तै : गइ भने गई त गई । गहना गुरिया छैन, दाइजोपात छैन, के छ र बाँकी ? रस चुसिसकेर फ्याँकेको उखुको खोस्टा त हो नि (पृ : ९७) । स्वास्नी विरुद्ध मुद्दा हाल्नु, दसैँमा टीका लगाउन नजानु जस्ता घटना शैलराजका आन्तरिक द्वन्द्वका उपज हुन् भने कत्रो गुण भएको लोग्ने हो र ! विद्या छैन, बुद्धि छैन, दुई पैसाको आमदानी छैन, न रूप होस्, न शीलस्वभाव होस् न सामर्थ्य होस् (पृ : ९७) । मैयाँनानीले लोग्नेलाई छाड्दाका आन्तरिक द्वन्द्व हुन् भने उपन्यासको अन्त्यतिर आफूले लोग्नेप्रति अन्याय अत्याचार गरेको महसुस गरी पश्चात्तापमा परेर लोग्नेलाई भेट्न छटपटाउने मैयाँनानी यता जाने, उता मान्छेलाई खोज्न पठाउने आदि

जस्ता घटना मनका आन्तरिक द्वन्द्वबाट निसृत हुन् । लोग्नेलाई भेट्न नपाउँदै वियोगमा उपन्यासले बिट मारेको छ ।

यस उपन्यासको कथानक ढाँचा रैखिक र कालक्रमिक रूपमा वर्णनात्मक रूपमाले अगाडि बढेको छ । लगभग दुई वर्षको समयवधि जतिमा समग्र उपन्यासको कथावस्तु फैलिएको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा यस उपन्यासको कथानक क्रमबद्ध रूपमा सीधा अगाडि बढेको छ । जसले गर्दा उपन्यासले वर्तमानबाट भविष्यतिर यात्रा गरेको छ । यसका कथानक मुख्य र सहायक गरी दुई प्रकारका छन् । घटनाहरू सुव्यवस्थित रूपले संयोजित भएर अगाडि बढेको यसको कथानक सुगठित छ । कथानकको मिश्रण भएको प्रस्तुत उपन्यासको कथानक सहायक पात्रहरू विछोडिएकाले दुःखान्तकमा गएर टुङ्गिएको छ ।

३.३.२ चरित्रचित्रण

कथामा पाइने व्यक्तिलाई चरित्र वा पात्र भनिन्छ (शर्मा, २०५५ : ३९४) । उपन्यासभित्र कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेत्तर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ । कृतिमा प्रत्येक चरित्रको रूप र बिम्ब फरक किसिमले निर्धारण गरिने भएकाले सामान्यतया पात्रले फरक विचारलाई सम्प्रेषण गर्ने एक वर्गको कार्य गर्दछ (बराल र अन्य, २०६६ : २७) । उपन्यासका चरित्रहरू एकअर्काका सापेक्षतामा कस्ता विशेषताहरू लिएर कृतिमा आएका छन् भन्ने कुरा तिनको वर्गीकरणद्वारा स्पष्ट पार्न सकिन्छ । यस्ता आधारहरू यस प्रकार देखाउन सकिन्छ :

- (१) लिङ्गका आधारमा- क) पुलिङ्ग, ख) स्त्रीलिङ्ग
- (२) कार्यका आधारमा- क) प्रमुख, ख) सहायक, ग) गौण
- (३) प्रवृत्तिका आधारमा- क) अनुकूल, ख) प्रतिकूल
- (४) स्वभावका आधारमा- क) गतिशील, ख) गतिहीन/स्थिर
- (५) जीवनचेतनाका आधारमा- क) वर्गीय, ख) व्यक्तिगत

(६) आसन्नताका आधारमा- क) मञ्चीय, ख) नेपथ्य

(७) आबद्धताका आधारमा- क) बद्ध, ख) मुक्त

(शर्मा, २०४८ : १७४-१७५)

यिनै उपर्युक्त आधारमा नै **इन्साफ** उपन्यासका मुख्य, सहायक र गौण पात्रहरूको चरित्र चित्रण गरिएको छ ।

अ) प्रमुख पात्रहरूको चरित्र चित्रण

वीरे र उसको परिवारको मूल कथा **इन्साफ**मा आएकोले वीरे र सेती प्रमुख पात्र हुन् । कार्यका आधारमा वीरे र सेती प्रमुख पात्र हुन् । वीरे पुरुष पात्र हो भने सेती स्त्री पात्र हो । प्रवृत्तिका आधारमा दुवै अनुकूल पात्र तथा स्वभावका आधारमा स्थिर पात्रका रूपमा देखा पर्दछन् । जीवनचेतनाका आधारमा यी दुवै वर्गीय एवम् आसन्नता र आबद्धताका आधारमा दुवै क्रमशः मञ्चीय र बद्ध पात्र हुन् । यी दुई प्रमुख पात्रहरूको चरित्रचित्रण यस प्रकारका गरिएको छ ।

क) वीरे

इन्साफ उपन्यासको वीरबहादुर खत्री (वीरे) लगभग ५० वर्षे भूतपूर्व सैनिक हो । दुई ओटी श्रीमतीको लोग्ने वीरेको सन्तानको रूपमा एक छोरो पनि छ । निम्न वर्गीय किसान पात्र वीरे ग्रामीण परिवेशमा रमाएको यस उपन्यासको केन्द्रीय पुरुष पात्र हो । वीरे र उसको परिवारको इतिवृत्तमा घुमेको **इन्साफ** उपन्यासको कथावस्तु रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ । उपन्यासको प्रायः सबै खण्डमा देखा पर्ने वीरे उसकै केन्द्रीयतामा शैलराज र महन्तकाजीका कथाहरू घुमेका छन् । ती कथाले वीरेलाई घरबार विहीन बनाउने र घरबार युक्त बनाउने कार्यमा सहयोगी भूमिका खेलेका हुनाले वीरे उपन्यासको उद्देश्य सार्थक तुल्याउन आएको हुनाले ऊ कार्यका आधारमा प्रमुख पात्रका रूपमा देखा पर्दछ । वीरे निम्न स्तरको ग्रामीण नेपाली किसानको प्रतिनिधित्व गर्ने यस उपन्यासको वर्गीय पात्र हो । वीरेलाई **इन्साफ** उपन्यासबाट भिक्ने हो भने उपन्यासको संरचना ध्वस्त हुने भएको ऊ यस उपन्यासको बद्ध पात्र हो । उपन्यासको सबै ठाउँमा देखापर्ने मञ्चीय पात्रका रूपमा

आएको छ । उपन्यासमा कतै कतै बाध्यताले गलत काम गर्नु परे पनि दिनको चारै माना दुध भयो भने पनि दुई माना पानी समेतले ६ माना भइहाल्छ । ६ मानाको ६ मोहर दैव नहर (पृ. ८-९) । अढाइ माना चोखा दुधमा डेढ माना चोखा पानी मिलाएर ऊ चारामाना चोखो दुध बनाउँथ्यो (पृ. १९) । उसले उपन्यासमा अन्य कतै पनि अनुचित कार्य गरेको छैन । गैर कानुनी काम गर्न डराउने, इन्साफ पाइन्छ कि भनेर हर प्रयास गर्ने आफ्नो मनुष्यत्व नगुमाएको वीरे उपन्यासको अनुकूल पात्र हो । दुई चार पैसा होला कि भनेर पो नोकरी गर्न आएको विनसिति भ्यालखानाबास भयो भने के गर्ने (पृ. १०८) । वीरले नाभिस्थानदेखि एक उद्गार निकाल्यो- अहो ! इन्साफ ! यही हो इन्साफ ? (पृ. ५५) । यसबाट पनि प्रस्ट हुन्छ कि वीरे उपन्यासको सत् पात्र हो । उसको जीवनमा उतार-चढाव आएको छ, उसले जीवनमा विभिन्न किसिमको पेसा अपनाएर आफ्नो जीवनयापन गर्दै आउनु परेको छ तर आफ्नो चरित्रमा उसले कुनै तलमाथि पारेको छैन, चरित्रमा कुनै परिवर्तन आएको छैन, ऊ आफ्नो आदर्श चरित्रमा अडिग भएकोले ऊ यस उपन्यासको गतिहीन वा स्थिर पात्र हो । प्रतिशोधले घरमा आगो लगाउन खोज्ने छोरोलाई सम्झाउने वीरे अनुकरणीय पात्र हो । आफ्नो घरलाई आफैं आगो लगाउने ? आफ्नो बाबुलाई आफैं मार्ने ? कस्तो छोरा तँ त ? (पृ. १५२) । यसरी उपर्युक्त बनाइहरूका आधारमा हेर्दा वीरे प्रमुख पुरुष, अनुकूल, स्थिर, वर्गीय, मञ्चीय र बद्ध पात्रका रूपमा उपन्यासमा आएको छ ।

ख) सेती

इन्साफ उपन्यासको प्रमुख पात्र वीरेकी श्रीमती सेती ग्रामीण किसानको प्रतिनिधित्व गर्ने स्त्री पात्र हो । वीरेलाई सुखदुःखमा साथ दिने सेती वीरेसँगसँगै उसको भूमिका पनि आएकोले ऊ प्रमुख नारी पात्र हो । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म उस्तै स्वभाव, बानी रहेकाले अनुकूल सत् चरित्र भएकी स्थिर पात्र हो । परम्परित रुढिवादी मान्यताले किचिएकी सेती उपन्यासमा यसरी भन्छे- काली राँडीले खाई मेरो भैसी, त्यै छट्याकटी राँडी, त्यै बोक्सी, राँडीको भस्म भाको (पृ. २३) । यस वाक्यमा उसका आक्रोशहरू पनि पोखिएका छन् । आफ्नी सौता (कान्छी) मरेपछि घरबार सम्हालेकी

सेती सौताको छोरो आइतेलाई केही तलमाथि व्यवहार गर्न खोजे पनि अन्त्यतिर आफ्नो सन्तान नभएकोले उसैलाई माया ममता दर्शाउने अनुकूल पात्र हो । उपन्यासको कथानकलाई पूर्णता दिन आउने सेती बद्ध र पटक-पटक देखा परेर प्रमुख नारी भूमिका निर्वाह गर्ने मञ्चीय पात्र हो । जीवनमा आफ्ना सुखदुःखका कुरा गर्ने एकलै टोलाएर टहटह जूनमा मन बहलाएर अतीतका कुराहरू सम्झने यस पात्रमा भावुकपन समेत पाइन्छ । बाल्यकालका, यौवनका, विवाहका, श्रीमान् युद्धमा जाँदाका जस्ता आदि घटनाहरू उसको मानसपटलमा नाचिरहेका छन् । ‘सासमा हालेको धनको आश नगर्नु’ भन्ने सेती रुढिगत भविष्यवाणी गर्ने पात्र हो ।

यसरी सेती **इन्साफ** उपन्यासकी प्रमुख नारी, गतिहीन/स्थिर, अनुकूल, वर्गीय, मञ्चीय र बद्ध पात्रको रूपमा देखा पर्दछे ।

आ) सहायक पात्रहरूको चरित्र चित्रण

वीरे र उसको परिवारको मूल कथानकलाई पूर्णता दिनका लागि सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्नका लागि आउने पात्रहरू सहायक पात्र हुन् । शैलराज, महन्तकाजी, नर्मदा र मैयाँनानी यस उपन्यासका सहायक पात्रका रूपमा देखा परेका हुनाले यिनीहरूलाई क्रमशः लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धताका आधारमा यस प्रकार गरिएको छ ।

क) शैलराज

शैलराज **इन्साफ** उपन्यासमा घरको जेठोबाठो छोरो मैयाँनानीको श्रीमान् र सुशीलको बुबाको रूपमा देखापरेको छ । जुवामा सदा निर्लिप्त रहने शैलराजले जुवाकै कारणले गर्दा घरबाट छुट्टिएर बस्नु परेको र श्रीमतीले छाडेर एकलो जीवन काट्नु परेको पात्रको रूपमा देखापर्दछ । उपन्यासमा वीरेको बास उठाउने र सदा जुवामा नै आशक्त रहने शैलराज यस उपन्यासको प्रतिकूल पात्र हो । शैलराज जति हन्डर खाए पनि त्यसबाट शिक्षा लिई तर लाग्न नसक्ने स्वभावको पराङ्मुखी थियो (प्रधान, २०४२ : ३०) । शैलराज- जित्तै उद्देश्यले फुक्ने गर्छ जुवा खेलेर (प्रधान. ३०४२ :

३०) । यस भनाइले पनि उसको प्रतिकूलतालाई अभि स्पष्ट पार्दछ । उपन्यासकारले वीरेको कथालाई प्रमुख कथा मानेर उसको कथालाई पूर्णता दिनका लागि शैलराजको कथा सहायक रूपमा ल्याएका कारणले ऊ यस उपन्यासको सहायक पात्र हो । उच्च ब्राह्मण कुलमा जन्मेको शैलराज शाकाहारी भोजन गर्ने तर धुम्रपान गर्ने पात्र हो । उसको जीवन सुरुमा सुख मोज मस्ती र जुवा खेलेर बितेको पाइन्छ भने जीवनको मध्य तथा अन्त्यतिर जुवाकै कारण घरपरिवार एवम् पत्नीबाट अपहेलित भई कारुणिक जीवनतिर धकेलिनु परेको छ । त्यसैले उसको चरित्रले खासै फड्को नमारेकोले ऊ गतिहीन वा स्थिर पात्रको रूपमा देखा पर्दछ । शैलराज उच्चस्तरीय सामन्तीपात्रका रूपमा देखिन्छ । उसले वीरेको वास उठाएको घटनाबाट स्पष्ट हुन जान्छ । उपन्यासमा कारुणिकता सिर्जना गर्ने र कारुणिकता प्राप्त गर्ने पात्रका रूपमा शैलराज पछि देखा पर्दछ । राम्रो लगाउने, मीठो खाने शैलराज वीरेको घरमा, पाटीमा, मन्दिरको सत्तलमा बस्नु, कहिले भोकै र कहिले एक छाक खानु जस्ता घटनाबाट प्रस्ट हुन्छ । घरबार विहीन हुँदा र आफूले खेपेका दुःखका घटनाले पनि पाठकवर्गको सहानुभूति प्राप्त गर्न केही हदसम्म शैलराज उपन्यासमा सफल छ । उपन्यासको प्रायः खण्डमा देखा पर्ने शैलराज मञ्चीय र उसले पनि उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाउने भूमिका निर्वाह गरेकाले बद्ध पात्रका रूपमा यस कृतिमा देखा परेको छ ।

यसरी शैलराज माथि वर्णन गरिएका प्रसङ्गरूका आधारमा पुरुष, सहायक, प्रतिकूल, स्थिर, वर्गीय, मञ्चीय र बद्ध पात्रका रूपमा यस कृतिमा आएको छ ।

ख) मैयाँनानी

रानीसाहेको आडभरोसामा अरूलाई धाक, धम्की, देखाई उच्चस्तरीय, जीवनशैली अपनाउने मैयाँनानी, शैलराजकी पत्नी, सुशीलकी आमा तथा गरिब बाहुनकी छोरी हो । कर्कश स्वभावकी मैयाँनानी आफ्नो छुँदा खाँदाको घरबाट लोग्नेलाई छुट्याएर ल्याउने, लोग्नेलाई अपमान गर्ने, हठ र जिद्दी स्वभावकी प्रतिकूल स्त्री पात्र हो । लोग्नेको धेरै अवगुण नभए पनि मैयाँनानी लोग्नेलाई पटक-पटक

मानसिक यातना दिन पछि पर्दिन । म जस्ती स्वास्नीलाई यस्तो लोग्ने ! मेरो फुटेको कर्म ! (पृ. ९४), मैयाँनानीले लोग्नेलाई अत्याई दास जस्तो पार्न खोजेकी थिई (पृ. ९५) । उसको आचरण, स्वभाव र व्यवहार उपन्यासको सुरु तथा मध्यमा घृणा र तिरस्कार गर्ने खालको देखिन्छ । राणा दरबारको हैकमी शासनमा हुर्केकी मैयाँनानी रानीसाहेबको धाक-धक्कू लगाई दरबारको आड भरोसामा इतरिएकी अभिमानी र उताउली चरित्रकी थिई (प्रधान, २०४२ : ३०) । यस भनाइबाट पनि उसको प्रतिकूल चरित्र छर्लङ्ग हुन्छ । शैलराजको कथासँग जोडिएर आएकी मैयाँनानी वीरेको चारित्रिक घटनासँगै सम्बद्ध भएकीले सहायक पात्रको रूपमा देखिन्छे । उपन्यासको ठाउँठाउँमा देखापर्ने मञ्चीय र संरचनालाई सहयोगी भूमिका खेल्ने बद्ध पात्र हो । उसले गरेका क्रियाकलाप उच्चस्तरीय खानदानी भए पनि स्वनिर्मित भएकोले ऊ वैयक्तिक पात्र हो । उपन्यासको सुरु र मध्यमा प्रतिकूल पात्रको रूपमा देखिनै मैयाँनानी उपन्यासको अन्त्यमा लोग्नेलाई गरेको दुर्व्यवहारप्रति पश्चात्तापमा पर्दै अनुकूल चरित्रकी देखापर्दछे । आमाको काख छुट्याएर, भाइ फुटाएर मैले ल्याएँ, अलग बनाएँ तिनलाई (पृ. २६५) । गुह्येश्वरीतिर घुम्न निस्केकी मैयाँनानीले दीनहीन भई सत्तलमा पल्टिरहेको लोग्ने शैलराजलाई देखेपछि ऊप्रति असीम श्रद्धा जागछ तर तत्कालै बोलाउन र भेट्न भने रानीसाहेब र जर्साहेबका कारणले सक्दिन । आफूले गरेका पूर्व व्यवहारप्रति आफैं धिक्काउँदै पश्चात्तापको भुँमरीमा परी छटपटाउँछे । लोग्नेलाई भेट्ने उसका अनेक प्रयासहरू सबै विफल हुन्छन् । यस आधारमा ऊ असत्बाट सत् प्रवृत्तिमा आएकीले नै गतिशील पात्रका रूपमा देखा पर्दछे ।

यसरी **इन्साफ** उपन्यासमा मैयाँनानी सहायक, स्त्री, अनुकूल, गतिशील, वैयक्तिक, मञ्चीय र बद्ध पात्रका रूपमा देखा पर्छे ।

ग) महन्तकाजी

३० वर्षीय महन्तकाजी **इन्साफ** उपन्यासको मध्यवर्गीय समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने पुरुष पात्र हो । सुरुमा जुवा खेलेर आफ्नो सारा पैतृक सम्पत्ति फुकेर पछि जुवा

खेलन छोडेर, जुवा खेलाएर, पुस्तक पसल थापेर, श्रीमतीको अर्ती उपदेश मानेर सम्पत्ति कमाउन सफल भएका कारण ऊ सुरुमा प्रतिकूल पात्र देखिए पनि उपन्यासको मध्य तथा अन्त्यतिर अनुकूल पात्रका रूपमा देखा पर्दछ। उसको प्रतिकूलताभन्दा अनुकूलता बढी देखिएकाले उसलाई अनुकूल पात्रको रूपमा सहजै लिन सकिन्छ। जुवा खेलेर सुरुमा चरित्रहीन कार्य गरे पनि पछि सत् चरित्रका देखिएकाले उसलाई गतिशील पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ। महन्तकाजीलाई जुवाले इतिश्री पारे पनि पछि उसले हातमुख जोर्ने कामको रूपमा जुवालाई विवशतावस अंगालेर खेलाउने पेसा बनाउँछ, खेल्ने होइन। बितेको अनुभवबाट शिक्षा लिई सोच्ने र सल्लाह सुन्ने मान्ने पनि गर्छ (प्रधान, २०४२ : ३०)। यी भनाइबाट उसको आनीबानी प्रष्टिन्छ। वीरेको जीवनको मूल कथालाई सहयोगी बनी यसको कथा उपन्यासमा आई महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। त्यसैले उपन्यासमा सहायक पात्रका रूपमा चित्रित हुन पुग्छ। वीरेलाई अवनतिबाट उन्नतितर्फ डोयाउन भूमिका खेल्ने महन्तकाजी उपन्यासको अन्त्यतिर आदर्श एवम् अनुकरणीय पात्रका रूपमा चिनिन्छ। महन्तकाजीको आदर्श चित्रणबाट सामाजिक वा वस्तुगत यथार्थको दिग्दर्शन नभई वैयक्तिक आधारमा आदर्शको स्वरूप र नैतिक मूल्य निरूपित गर्न खोजेको पात्र हो (प्रधान, २०४२ : ३२)। यस भनाइबाट ऊ वैयक्तिक पात्रका रूपमा देखा पर्छ। उपन्यासको कतिपय ठाउँमा देखापर्ने महन्तकाजी मञ्चीय तथा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने बद्ध पात्रको रूपमा उपन्यासमा देखिन्छ।

यसरी महन्तकाजी पुरुष, सहायक, अनुकूल, वैयक्तिक, गतिशील, मञ्चीय र बद्ध पात्रका रूपमा उभिन सफल भएको छ।

घ) नर्मदा

मध्यमवर्गीय ग्रामीण चरित्रको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा नर्मदा उपन्यासमा देखा पर्दछे। महन्तकाजीकी पत्नी एक छोरीको आमा २७ वर्षीय नर्मदा नैतिक आर्दशले भरिएकी अनुकरणीय स्त्री पात्र हो। नर्मदा सुशील, विचारवान, दयालु,

पतिव्रता र शिष्ट गृहिणी भएकीले लोग्ने महन्तकाजीलाई बेलाबखत मूड हेरी नम्रतासाथ कान्ता वचन बोली कजाउन सक्ने आदर्श स्वभावकी थिई (प्रधान, २०४२ : ३०) । यसैबाट पनि उसको आदर्श र नैतिकपन भल्कन्छ । नर्मदाको भूमिका महन्तकाजीको कथाभैं सहायक बनेर आएकोले ऊ सहायक पात्रको रूपमा सिद्ध हुन्छे । उपन्यासका खण्ड-खण्डमा देखापर्ने नर्मदा मञ्चीय तथा बद्ध पात्र हो । उपन्यासमा उसको चरित्र सुरुदेखि अन्त्यसम्म एउटै भएकोले ऊ गतिहीन तथा स्थिर पात्र हो ।

यसरी यस उपन्यासमा नर्मदा स्त्री, सहायक, अनुकूल, वर्गीय, स्थिर, मञ्चीय तथा बद्ध पात्रको रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ ।

इ) गौणपात्रहरूको चरित्रचित्रण

उपन्यासको मुख्य कथानकलाई गौण रूपमा सहयोग गर्ने पात्रहरू यसमा पर्दछन् । अति कम महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रहरू नै गौण पात्र हुन् । यस्ता पात्रहरूको चर्चा यसप्रकार गरिएको छ :

सानी र वीरेको छोरो तथा बुधेको मीत एवम् गोरे र साहिंलाको साथी आइते यस उपन्यासको गौण पात्र हो । ऊ वीरेको सुखदुःखमा साथ दिने सहयोगीका रूपमा देखापर्दछ । भान्जाराजा, सानुमान, पं. करुणाधर आदि महन्तकाजीका घरमा जुवा खेल्ने शैलराजलाई साथ दिने सहयोगी साथीका रूपमा देखा पर्दछन् । गुरु धर्मनाथ, हाफिज अलि शैलराजका जुवाडे साथीका रूपमा मात्र देखा पर्दछन् । कोषराज, दीपकराज, शैलराजका भाइका रूपमा आउँछन् भने तिनीहरूका पत्नी शैलराजका बुहारीका रूपमा आएका छन् । शैलराजकी आमा पनि ममतामयी माताको रूपमा देखा पर्छिन् । शैलराजका मुद्दा हेर्ने वकिल, न्यायाधीश पनि देखापर्दछन् । गोरे, साहिंलो आइतेका गाउँले साथी एवम् बुधे सहरिया मीतको रूपमा आएको छ । सुरक्षा दिने र गैरकानुनी काम रोक्नलाई प्रहरीहरूको उपस्थिति पनि छ । जसहिब र रानीसाहेब मैयाँनानीका तथाकथित माइतीका रूपमा देखिएका छन् । वैदार, बिजुली, केमरा आदि दरबारिया

नोकरचाकरका रूपमा आएका छन् । चनखे सानुमानकी श्रीमती बनेर आएकी छ । सेतीकी गाउँले सासू नाता पर्ने बोक्सी बुढी, सेतीले आपत्पर्दा गुहार माग्दा आउने भाइहरू र महन्तकाजीले वीरेको घर सोध्दा उपस्थित साग बेच्ने आइमाई आदि सबै गौणपात्रका रूपमा देखिन्छन् । त्यसैगरी आइतेकी आमा (सानी), सुशील, डम्बरकुमारी, वीरेका गाउँले, सेती र नर्मदाका एवम् मैयाँनानीका माइतीहरू, धारामा भेट हुने आइमाईहरू, पसलका ग्राहक, जोगी, सन्यासी, ड्राइभर, दीर्घे, कसाहीहरू आदि सूच्य पात्रका रूपमा देखा पर्दछन् । मानवेत्तर पात्रका रूपमा भैसी, पाडो, साँढे, बाघ आदि देखा पर्दछन् ।

यस उपन्यासमा प्रमुख, सहायक तथा गौण एवम् सूच्य पात्रको प्रयोग गरिएको छ । ती पात्र पुरुष, स्त्री, मानवीय, मानवेत्तर, अनुकूल, प्रतिकूल, वर्गीय-वैयक्तिक, मञ्चीय-नेपथ्य बद्ध र मुक्त किसिमका रहेका छन् । यिनै पात्रहरूको केन्द्रियतामा उपन्यासले सार्थकता प्राप्त गरेको छ । सबै वर्ग, क्षेत्र, स्तरका पात्र चयनले गर्दा यो उपन्यास उद्देश्य अनुरूप अगाडि बढेको छ ।

३.३.३ परिवेश

कुनै काम हुनका लागि उपयुक्त मानिएको स्थल उपन्यासको कार्यपीठिका हो । त्यही कार्यपीठिका नै उपन्यासको परिवेश हो (सुवेदी, २०६४ : २४) । उपन्यासका चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने र घटनाहरू घटित हुने वस्तुगत्लाई परिवेश भनिन्छन् (शर्मा, २०५५ : ३९९) । परिवेशलाई वातावरण, देश, काल, परिस्थिति आदि कथान्तरमा सम्बोधन गरिन्छ ।

इन्साफ उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी भएकोले यसको पर्यावरण पनि तत्कालीन राणा शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको बीजारोपण भएको तत्समयको राजनीतिक र सामाजिक परिवेशमा केन्द्रित छ । प्रजातन्त्रवादले स्वस्तिवादको अन्त्येष्टि गरिदिएको शायद उनलाई थाहा रहेन छ कि (पृ. २६४) । यस उपन्यासको वातावरण काठमाडौं नजिकैको गाउँ र काठमाडौं सहरमा केन्द्रित छ । काठमाडौं शहरको नजिक

एक गाउँको साधारण किसान वीरे (भट्टराई, २०५० : १०९) । यस उपन्यासले २००६ सालदेखि २०१५ सालसम्मको नेपालको राणाकालीन, प्रजातन्त्रकालको सामाजिक रहनसहनको चित्र उतारेको छ । किसान घरपरिवारको सुख, दुःखको कथा, मध्यमवर्गको पारिवारिक अवस्थाको चित्र, राणा दरबारको रहन सहनको चित्र यस उपन्यासले समेटेको छ । आफ्नो घरबारी शैलराजले कब्जा गरेपछि वीरेले आफ्नो कुम्लो कुटुरो बोकेर भारी मनले सार्वजनिक पाटीतिर पाइला अगाडि बढायो । खान लाउनलाई दुःख भए पनि ऊ आफ्नो इमान्दारितालाई डग्न दिदैनथ्यो । यता जसहिब सौखले हुक्का तान्थे भने मुमा रानी साहेब र मैयाँनानी चुरोट तानेर आनन्द लिन्थे (पृ. २६१) । प्रजातन्त्र प्राप्त भए पनि शोषकी र सामन्ती अवशेष ध्वस्त नभएको समाज, प्रजातन्त्रमा पनि निम्नवर्गीय ग्रामीण जनताले जीवन निर्वाह गर्न कठिन भएको युगको अङ्कन यस उपन्यासमा पाइन्छ । धन र रवाफको घमण्ड, तासजुवा खेल्ने परिपाटी, उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गरी जीविकोपार्जन गर्ने समाज तथा घरायसी कामकाज खेतीपाती वस्तुभाउ पालेर जीवन धान्ने निम्न वर्गीय किसानको सजीव अवस्थाको चित्राङ्कन प्रस्तुत उपन्यासले गरेको छ । हिन्दू धर्म संस्कृतिको प्रभाव पनि उपन्यासमा देखिन्छ । जय भद्रकाली, जय दक्षिणकाली, जय रक्तकाली, जय वनकाली, जय श्वेतकाली आदि शब्दहरूले पुष्टि गर्दछ । नोकरी गरी जीवनयापन गर्नुपर्ने, मेलापात, घाँस दाउरा, वन जङ्गल चाहार्नु पर्ने निम्नस्तरको व्यक्तिका दिनचर्याको कथा यस उपन्यासमा रहेको छ । श 'जा त जा माथि धुरीमा कुकुरडाइनुको लट्टी घुसारेरको छ ले त । त्यस टकटकले राँडको जात्रा गरुँ' (पृ. १३) । रुढिवादी अन्धविश्वास व्याप्त रहिरहेको तर नारीवादी चिन्तनले केही गति लिएको यस उपन्यासले सहर र ग्रामीण परिवेशमा राणाकाल र प्रजातन्त्रको सङ्क्रमणकालीन अवस्थाको पर्यावरणलाई सहज रूपमा उठाएको छ । लगभग दुई वर्षको समयवधि जतिमा समग्र उपन्यासको कथावस्तु फैलिएको छ ।

३.३.४ भाषाशैली

भाषा उपन्यासको अभिव्यक्तिको माध्यम हो । साहित्य भाषाको शक्ति हो । साहित्यको एउटा विधा भएकोले उपन्यास पनि भाषाको शक्ति हो (शर्मा, २०५५, पृ. ४०३) । शैली अभिव्यक्तिको तरिका हो । कस्ता शब्द र वाक्यमा कसरी रचनालाई अभिव्यक्ति गरिएको छ भन्ने कुरो नै शैली हो (शर्मा, २०५५ : ४०९) । भाषाशैली उपन्यासको प्रमुख तत्त्व हो । यो विना उपन्यासकार आफूले भन्न, लेख्न र देखाउन चाहेको एवम् प्रकट गर्न खोजेको लक्ष्यमा पुग्न सक्दैनन् । तसर्थ रचना भाषाकै रूपमा शक्तिशाली बन्न पुग्दछ । कथ्य, लेख्य, स्तरीय र सम्प्रेषणीय भाषा र सरल, सहज वर्णनात्मक शैली अपनाई लेखिएको उपन्यास नै लोकप्रिय बन्न पुग्छ ।

इन्साफ उपन्यासको भाषा कथ्यस्तरको सरल ग्रामीण परिवेश युक्त छ । कतै कतै राणाकालीन उच्च आदरयुक्त भाषाको प्रयोग पनि नभएको होइन । यसको शैली वर्णनात्मक छ (प्रधान, २०४२ : ३४) । उपन्यासकार कथाको पृष्ठभूमि चियाइरहेको नभएर छ्याइछ्याइती र खुल्लमखुल्ला नेतृत्व व्यक्ति नै देखा पर्दछन् । भाषा बुझ्न कहींकतै जटिल छैन । टिप्पणी, वक्तव्य, व्याख्या, स्पष्टीकरण, उदाहरण, भूमिका तथा सिद्धान्त निरूपण आदिको मद्दतले लेखक आफै कथा प्रष्ट्याउँछन् (प्रधान, २०४२ : ३४) । उपन्यासको विषयप्रसङ्ग मिलाएर उखान-टुक्काको बुट्टा भर्दै सूक्ति, उपमा र अनुप्रासका शृङ्गारले सजाउन भीमनिधि खप्पिस देखा पर्छन् (भट्टराई, २०५० : १०९-१०) । तिवारीका सूक्ति, उपमा, उखान, टुक्का शुद्ध नेपाली समाजका घटना र विषयसँग प्रायः सम्बद्ध छन् । जस्तै केही हेर्दा दैवको काम, छिनमा पानी छिनमा घाम (पृ. २०९), चुच्चो जुँघा, छुच्चो अनुहार (पृ. १४३), साँझा हावा खान निस्केका भुँडेवाल भारदारभैँ (पृ. १५५), मानिसलाई तृष्णाले नछोड भैँ (पृ. ५५), चिसो कुन्यूमा आगो लागे भैँ (पृ. २१८), नोकरले चोकर खाए पनि हुन्छ (पृ. २०९), भोजनभन्दा भोक मीठो (पृ. १७२), सुखमा सबै हुन्छन्, दुःखमा कोही हुँदैनन् (पृ. १४८), गरिव मर्न्यो, इन्साफ पर्न्यो (पृ. १४४), तेलपानी एकै, पीना बाहिर (पृ. १४९), राजाको अगाडि बाबुको दुहाई (पृ. १३६), अभागीले ताक गर्न्यो, खल्को हाल्ने छाक पर्न्यो

(पृ. १३०), बेला न कुबेल बजी नय्ला (पृ. ११७), आह्नी भरिको चूकमा एक थोपा दुधजस्तो (पृ. ११६), चोर हर्छ, साधु पर्छ (पृ. १०५) आदि जस्ता सूक्ति, उखान, अलङ्कारहरू, लमकलमक, दाइजोपात, टुकुक्क, गहनागुरिया, घिच्याउन, कन्तुर, सिरिङ्ग-सिरिङ्ग, भताभुङ्ग, लथालिङ्ग, बिस्तारबिस्तार, गुन्दुक, घरघर, चोकसोक, भिलिमिली, सातआठ, आ-आफ्नो, भातसात आदि ठेट नेपाली अनुकरणात्मक समास, द्वित्व जस्ता शब्दहरू दीप, बर्धते, व्यापारे, च्यूत, घाटा, अस्वीकृत, सज्जन, लक्ष्मीकान्त, लोभानी-पापानी, क्रोध, मर्म, ग्रामीण, दृश्य, गति, नैतिक आदि तत्सम शब्द म, आफू, घाम, आँखा, पानी, आमा, बुबा, गाउँ, छाता, भात, पाँच, सात, कुकुर, दुध, भाइ, दाइ आदि तद्भव शब्द र न्यूमार्केट, अदालत, देवानी, तारेख, डाक्टर, लाइट, इन्साफ, व्याग, गरीब, ठाना, इस्टकोट, पुलिस, साइकल, मोटर, ग्याँस, ड्राइभर, डिसमिस, रिपोर्ट, एस.एस.पी., लालटिन, सिगरेट, हैण्डल आदि जस्ता आगन्तुक शब्दले उपन्यास सिंगारिएको छ । छोटा मीठो सरल वाक्य उखानटुक्काको उचित संयोजनले उपन्यास आलङ्कारिक बन्न गएको छ ।

यसरी यस उपन्यासमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्द अनि विभिन्न किसिमका उखान, टुक्का, सूक्ति आदिको अलङ्कारमय भाषा र वर्णनात्मक शैलीले उपन्यासलाई काव्यात्मक बनाएको छ ।

३.३.५ उद्देश्य

प्रत्येक साहित्यिक रचना कुनै न कुनै प्रयोजनको पूर्तिका लागि लेखिएको हुन्छ । प्रयोजन नै उद्देश्य हुन्छ । उद्देश्यको तात्पर्य जीवनका कुनै विशेष दशाको चित्रण हो (शर्मा, २०५५ : ४१०) । भीमनिधि तिवारीले **इन्साफ** उपन्यास लेख्नुको उद्देश्य सामाजिक यथार्थसँगै मानवोचित न्याय दशाउँदै नैतिक आदर्शको स्थापना गर्नु रहेको छ । साँच्चै भनूँ भने नैतिकतामा निर्मित मनुष्य समाजको कल्पना र परम्परामा मानवोचित आदर्शको सम्बन्ध स्थापना गर्नु तिवारीको उद्देश्य हो (प्रधान, २०४२ : ३१) । सत्य र न्यायका पक्षबाट सबैको भलो हुनेछ, सधैंभरि राम्रो काम गर्दा राम्रो हुन्छ भन्ने

सन्देश पनि उपन्यासले दिएको छ । सङ्घर्ष नै जीवनको मूल अभीष्ट रहेछ भन्ने कुरा वीरे, सेती, महन्तकाजी र नर्मदा आदिको चरित्रबाट सन्देश छर्नु उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । तत्कालीन समाजको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, प्रशासनिक न्यायालयीय अवस्थाको चित्रण गर्नु पनि इन्साफ उपन्यासको ध्येय हो । कुनै आदर्शद्वारा प्रेरित जीवनको सुमार्ग अनुसरण गरेर इमान्दारीका साथ प्रयत्नशील रहने व्यक्ति फेरि कुमार्गबाट सुमार्गमा, पतनबाट उत्थानतिर, विनाशबाट सुधारतर्फ उँभो लाग्न सक्छ । उपन्यासमा देखाएको घटना र विषयवस्तुले परोपकार र उद्यममा सुख छ, सन्तोष छ, अर्काको अहित र व्यसनमा दुःख छ, असन्तोष छ भन्ने सन्देश दिइरहेको अनुभव हुन्छ (भट्टराई, २०५० : १०८-१०९) । मनुष्यता जीवनको मूल्यवान् सम्पत्ति हो र यसलाई व्यवहारिक प्रचलनमा सहजै ग्रहण गरेर आदर्शीकृत समाजको निर्माण गर्नु उपन्यासको सारवस्तु रहेको छ । स्वयम् निर्मित जीवनको गतिशीलता यसका पात्रहरूको जीवन होइन । काल्पनिक समाजको रचना गरेर समाजको वस्तुता मात्र ग्रहण गरी त्यसका अरू सबै यथार्थलाई निरपेक्ष पृष्ठभूमिमा राखी 'यस्तो हुनुपर्छ' भन्ने आदर्श स्थापना गर्ने प्रमुख उद्देश्य लिएको छ (प्रधान, २०४२ : ३३) । यथार्थलाई आदर्शको खोल ओढाई सही **इन्साफ** हुनुपर्छ वा मानवोचित न्याय हुनुपर्छ भन्ने सन्देश सम्प्रेषित गर्नु यस उपन्यासको ध्येय हो । अन्यायमा पिल्सिएर भौँतारिरहेका र दुर्व्यसनमा लागेर बाटो बिराएका व्यक्तिहरूका लागि मार्गको खोजी **इन्साफ** लेखनाको कारण हो (प्रधान, २०४२ : २८) । 'बाँचूँ र बचाऊँ' को गरिमा आदर्शजीवनको केन्द्र मानेर यही सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त गर्ने दिशातर्फ प्रस्तुत उपन्यास उन्मुख छ । यिनै उपर्युक्त भनाइहरू नै **इन्साफ** उपन्यासका मूल उद्देश्य रहेका छन् ।

यसमा राणाकालीन सामाजिक परिवेशको चित्रण गर्नु, सामाजिक विषयवस्तुको चर्चा गर्नु, मानवीय धरातलमा रहेर इन्साफ गर्नु जस्ता कुरा नै यस उपन्यासका मुख्य उद्देश्य रहेका छन् ।

३.३.६ दृष्टिबिन्दु

दृष्टिबिन्दु त्यो परिप्रेक्ष्य हो, जसबाट आख्यानकारले चरित्र, कार्यव्यापार, परिवेश आदिलाई पाठकसामु राख्छ । कुनै आख्यान कसको कथा हो र त्यस कथालाई भन्ने समाख्याताको हो भन्ने कुरा नै दृष्टिबिन्दु हो (शर्मा, २०५५ : ४१४) । उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो (बराल र एटम, २०६६ : ३५) । भीमनिधि तिवारीले लेखेको **इन्साफ** उपन्यासको दृष्टिबिन्दु तृतीयपुरुष सर्वदर्शी रहेको छ । उपन्यासकार स्वयम् विभिन्न किसिमका पात्रका माध्यमले पात्र-पात्र बीचमा संवाद, उनीहरूको चरित्र चित्रण, कार्यव्यापार र परिवेशको उद्घाटन गरेर हामी पाठक सामु पस्कन्छन् । वीरे, सेती, शैलराज, महन्तकाजी, नर्मदा, मैयाँनानी आदि पात्र उपस्थापित गरेर कतै 'ऊ' पात्रका माध्यमले सारा उपन्यासको कथावस्तु, परिवेश आदि ओकलेका छन् । उपन्यासको खण्ड-४ को पृ. ३२ मा रहेको एक अनुच्छेदमा मात्र प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु प्रयोग भएको छ । 'बाल्यकालकाल मैले एउटा रोमान्चकारी घटना देखेको छु' भन्ने प्रसङ्गबाट उपन्यासकारको कलम प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा फसेको पाइन्छ भने अन्य सबै ठाउँमा तृतीय पुरुषको वर्णात्मक शैलीमा केन्द्रित रहेको छ ।

यस उपन्यास तृतीय पुरुष सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुमा आवद्ध रहेको छ ।

३.३.७ निष्कर्ष

इन्साफ उपन्यासको विधा तात्त्विक आधारमा यस परिच्छेदमा अध्ययन गरिएको छ । उपन्यासलाई कथानक, पात्र, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दुजस्ता औपन्यासिक तत्त्वहरूलाई आधार लिएर उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ । उपन्यासको कथानक क्रमबद्ध रूपमा मुख्य र सहायक कथाका रूपमा अगाडि बढेको छ । घटनाहरू सुव्यवस्थित रूपले संयोजित भएर अगाडि बढेको उपन्यासको कथानक सुगठित रहेको छ । सबै वर्ग, क्षेत्र, स्तरका प्रमुख, सहायक, गौण, अनुकूल, प्रतिकूल, वर्गीय, वैयक्तिक, बद्ध, मुक्त र सत् पुरुष तथा स्त्री एवम् मञ्चीय र नेपथ्य जस्ता

पात्रको चयनले उपन्यास स्तरीय बन्न पुगेको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्द अनि विभिन्न किसिमका उखान, सूक्ति आदिको अलङ्कारमय भाषा र वर्णनात्मक शैलीले उपन्यासलाई काव्यात्मक बनाएको छ । राणाकालीन समाजको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, प्रशासनिक र न्यायालयीय क्षेत्रका अवस्थाको चित्रण गर्नु अनि मानवीय धरातलमा रहेर इन्साफ गर्नु जस्ता उद्देश्यहरू नै यसका मुख्य उद्देश्य रहेका छन् । तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको यो उपन्यास यिनै उपर्युक्त विधा तात्विक आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

परिच्छेद-चार

प्रवृत्तिका आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिता

४.१ परिचय

भीमनिधि तिवारीको हालसम्म प्रकाशित एउटा मात्र उपन्यास **इन्साफ** हो । उनका उपन्यासमा विविध किसिमका प्रवृत्तिहरू देखापर्दछन् । यस परिच्छेदमा प्रवृत्तिका आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार

इन्साफ उपन्यासमा सत् पात्रको विजय र असत् पात्रको पराजय देखाइएको हुनाले यो उपन्यास आदर्शवादी रहेको देखिन्छ । यसमा सामाजिक कथावस्तुको चयन गरिए पनि काल्पनिक आदर्शको बढी व्याख्या भएको पाइन्छ । नैतिक आदर्शीकृत पात्रको प्रयोग गरी उपदेशात्मक शिक्षा प्रदान गर्न यस उपन्यास बढी सफल देखिन्छ । पात्रको आदर्श चित्रणबाट सामाजिक वा वस्तुगत यथार्थको दिग्दर्शन नभई वैयक्तिक आधारमा आदर्शको स्वरूप र नैतिक-मूल्य-निरूपित गर्न खोजेको पात्र हो (प्रधान, २०४२ : ३२) । नर्मदा, वीरे, महन्तकाजी र सेती जस्ता पात्रको प्रयोग गरी तिवारी अन्त्यतिर आदर्श स्थापना गर्न चाहन्छन् । मलाई जुवाले नै इतिश्री पाच्यो अब यसैबाट आफ्नो भरणपोषण गर्छु (पृ. १३) । बिगेको लोग्ने र गुमेको घरबारलाई सपार्ने र जोड्ने कार्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान नर्मदाको रहेको छ । मलाई हजुरले आजसम्म यस्तो विधि माया गर्नु भएको ? मेरो बिन्ती लाग्छ भने मैले हजुरलाई रिभाउन सकेकी रहिछु भने यो काम छोडिदिऔं (पृ. १२१) । वीरेलाई खोजेर ल्याई नोकरी दिई उसको पारिवारिक सुख सुम्पने नर्मदा वास्तवमै आदर्श एवम् अनुकरणीय पात्र हो । दुर्व्यसनमा सदा लाग्दा धन, सम्पति, मान, प्रतिष्ठा, श्रीमती आदि सब थोक गुम्छ तर सत्कर्ममा लाग्दा सबथोक पाइन्छ भन्ने कुरा शैलराजको दुर्व्यसनी प्रवृत्ति र नर्मदाको सत्कर्मवादी स्वभाव उपन्यासमा जीवन्त बनेर देखापर्दछ । कुमार्गबाट सुमार्गमा, पतनबाट उत्थानतिर विनाशबाट सुधारतर्फ समाजमा पात्रलाई पुऱ्याउने लक्ष्य लिएका तिवारीको

यस कृतिले आदर्शहीन व्यक्तिको उँभो लाग्ने मनोकामना कहिल्यै पूरा नभई तल भन्भन् उँधो लाग्दै समाप्त हुनेतिर सङ्केत गरेको छ । 'यस्तो हुनुपर्छ' अर्थात् नर्मदा र सेती जस्तो अनि वीरे र महन्तकाजी जस्तो, न कि मैयाँनानी, रानीसाहेब र शैलराज जस्तो । **इन्साफ** उपन्यासको कथा, योजना आदर्शको प्रतिष्ठान हो (प्रधान, २०५० : ३१) । उनको अपमान मेरो अपमान, उनको बेइज्जती मेरो बेइज्जती (पृ. २५४) पश्चातापमा परेर सुधिएकी मैयाँनानी नैतिक मूल्य मान्यतामा देखापर्ने आचारपरक धारणा र सामाजिक जीवनसम्बन्धी आदर्शवादी दृष्टिकोण उपन्यासमा पाइन्छ । नैतिकहीन पथभ्रष्ट शैलराज र मैयाँनानीको जीवन ध्वंश भएको देखाई उपन्यासकारले नर्मदाको शीलस्वभाव अनि महन्तकाजीमा आएको परिवर्तनबाट शिक्षा लिई वीरेभैँ आपत् विपत्मा धीर भई अगाडि बढे ऊँभैँ पछि सुखी र सम्पन्न बन्न सकिन्छ भन्ने आदर्शवादी शिक्षा उपन्यासले सम्प्रेषण गर्न खोजेको देखिन्छ ।

समाजका यथार्थ विषयवस्तुलाई समेटेर सामाजिक यथार्थवादमा रहेर लेखिएका उपन्यास यस कित्तामा पर्दछन् । भीमनिधि तिवारीले पनि २००६ सालदेखि २०१५ सालसम्मको नेपाली समाजको यथार्थ घटना **इन्साफ** उपन्यासमा उतारेका छन् । काठमाडौँ सहर र त्यसको नजिकैको कुनै गाउँमा नेपाली किसान वर्गका घटनाको अङ्कन यस उपन्यासमा छ । वीरे र सेतीजस्ता किसान घरपरिवार सुख-दुःखका कथा, व्यथा, मध्यमवर्गीय महन्तकाजी र नर्मदाको पारिवारिक अवस्थाको चित्र, राणकालीन उच्चवर्ग, जसहेब, रानीसाहेब, मैयाँनानी र शैलराज जस्ताको रहनसहन आदिको चित्र दर्पणभैँ उपन्यासमा आएका छन् । घाँस, दाउरा, मेलापात, वस्तुभाउ, छरछिमेकी आदि कुराको वर्णनले उपन्यास जीवन्त बनेको छ । शोषक सामन्तले वीरेजस्ता शोषित निम्न वर्गको घरबार विहीन भएको घटना, मध्यमवर्गले सहानुभूति राखी सहयोग गरेको घटनाहरू सबै यथार्थ छन् र यस्तो पारिस्थितिक घटनाहरू समाजमा घट्न सक्छन् । समाजमा रुढिवादी अन्धविन्वास, अन्याय, अत्याचार, शोषण आदिको चित्र उपन्यासमा सहज रूपमा आएको छ । बोक्सी बुढीले खाई भैसीलाई (पृ. २३), खाए तिनै अधमले मेरो पाडोलाई खाए, छोरालाई पनि खाए, तिनै दृष्टहरूले रेटे खाए (पृ.

१३१) । भैंसी मरेपछि गरिबीका पीडा र उदासिएको भावमा परम्परित विश्वासमा रहेर ओकलिएका भाषाले उपन्यास यथार्थजस्तो लाग्छ । आधुनिक नेपाली उपन्यासको प्रथम चरणमा टेकेर रुद्रराज, रूपनारायण, काशीबहादुर, हृदयचन्द्र, लीलाध्वज तथा लीलबहादुर प्रभृति उपन्यासकारको केन्द्रियतामा भीमनिधि उपन्यासकार जन्मेका हुन् (प्रधान, २०४२ : ३३) । प्रधानले उच्चारण गरेका उपन्यासकारहरू सबै सामाजिक उपन्यासकार भएकाले तिवारी पनि यसै पङ्क्तिमा दरिन पुग्छन् । गाकी, लाको, खाको, आँवै, उस्काँ, आतु, के भो ? के गरेर बस्या, क्वै, आदि ग्रामीण कथ्य भाषाले सामाजिक यथार्थको प्रकटीकरण गर्दछ । इन्साफ पूरै सामाजिक उपन्यास हो (भट्टराई, २०५० : १०८) । तत्कालीन काठमाडौंको सेरोफेरोको सामाजिक यथार्थलाई देखाउने उपन्यासकारको प्रयास निकै सफल छ (भट्टराई, २०५० : १११) । भट्टराईका यी भनाइले पनि यस उपन्यास सामाजिक यथार्थसँग निकट सम्बन्ध राख्दछ । यिनै उपर्युक्त आधारमा हेर्दा तिवारीलाई आदर्श र यथार्थको संगममा आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार भन्न सकिन्छ ।

४.३ परम्परावादी उपन्यासकार

इन्साफ उपन्यासमा प्रशस्त मात्रामा परम्परित कुराको चर्चा भएको पाइन्छ । गाली, गलौज र हिन्दू धर्म संस्कृतिका कुराहरू पनि आएका छन् । अन्धविश्वास, बोक्सी, आदिका बारेमा पनि यस उपन्यासमा चर्चा भएको छ । त्यै काली, त्यै छ्याकटी राँडी, त्यै बोक्सी राँडीको भस्म भाको । अर्काले लाको, खाको, अर्को बनीबनाउ भाको देखि नसहेकी पाख्लिस राँड, तेरा गालाँ तातो पन्यूँको डाम नबसालीकन . . . । कुकुर डाइनुको लट्टीले त त्यस टकटके राँडको जात्रा गरुँ, ला राँडी ! तँलाई राँडी ! अझ पनि छोप्लिस् कि राँडी (पृ. २३) । आफ्नो इष्टदेव रिसाएमा अनिष्ट हुन्छ भन्ने परम्परित मान्यतामा रुमलिएभैं वीरे राति सुत्ने बेलामा भाषा स्तोत्र पाठ दैनिक गर्दथ्यो- जय गृह्यकाली, जय भद्रकाली, जय दक्षिणकाली ! जय रक्तकाली ! जय श्वेतकाली ! जय वनकाली (पृ. ९) जस्ता परम्परित हिन्दुधर्ममा आश्रित शब्दहरूको प्रयोग गरी सुत्ने गर्दथ्यो । खाए तिनै अधमले मेरो पाडोलाई खाए,

आमालाई पनि खाए, छोरोलाई पनि खाए (पृ. १३१), यो मेरो एउटै छोरो, बुढेसकालमा पाल्ने, मरेपछि पोल्ने (पृ. ८१), मौन रहेको सामाजिक क्रान्तिलाई उसले धिक्कार्न सकेन किनकि ऊ त्यति माथिल्लो तहको विचारमा पुग्न सक्तैनथ्यो (पृ. ८२), यस्ता परम्परावादी, रुढिवादी मान्यता विचारहरू उपन्यासमा आएकाले तिवारीलाई परम्परावादी उपन्यासकार भन्नु उचित देखिन्छ ।

४.४ कारुणिक उपन्यासकार

इन्साफ उपन्यासमा कारुणिक पक्षको उद्घाटन भएको छ । शैलराजले वीरेको घरबास उठाउँदा वीरेमा कारुणिकता पैदा भएको छ । वीरेको आयआर्जनको स्रोत भैंसी अनि पछि पाडो मर्दा उसमा कारुणिकताको थुप्रो लाग्दछ साथै उपन्यासको मध्य र अन्त्य-अन्त्यतिर शैलराजको जीवन करुणामय बनेको देखिन्छ । शैलराज उच्च खानदानी मान्छे, पत्नीले घरबार विहीन बनाइदिएपछि ऊ वीरेको गाउँले भुप्रोमा बस्न जान्छ, त्यहाँ खान लाउनको दुःख हुन्छ । कहिले भोकै त कहिले एक छाक खाएर जीवन धान्नु परेको छ । सार्वजनिक पाटीमा बस्दा, सामान चोरी हुँदा, कसैबाट केही नलागेपछि भोकै आमानेर पुग्दा, बुहारीले हेला गरेर खानेकुरा दिँदा र अन्तिममा कसैको सहारा नपाई सन्यासीसंग सदाका लागि यायावरीय जीवन बिताउनु पर्दाका सारा घटनाले उपन्यास करुणामय बनेको छ । शैलराजप्रति गरेको दुर्व्यवहारले पश्चातापमा परेकी मैयाँनानी उपन्यासको अन्त्यतिर पतिलाई भेट्न, बोल्न र गल्ती प्रकट गर्न नपाउँदाको छटपटी करुणामय छ । त्यस्तै पेटभरि खान र एक भुप्रो राम्ररी लाउन नपाउँदाको पीडा सेती र बुधेले खेप्नुपर्दा पाठकवर्गमा कारुणिकता पैदा गराउँछ । उपन्यासको अन्त्य पनि सहायक पात्रहरूका आधारमा दुःखान्तमा गएर टुङ्गिएको छ । शैलराज र मैयाँनानीको भेट नभई उपन्यासकारले समग्र उपन्यासकै कथावस्तु वियोगमा लगेर समाप्त गरेका छन् र अब परमेश्वरले मिलाऊन् ती विकल दम्पतीलाई (पृ. २७२) भन्ने अन्तिम वाक्यको प्रयोगले ईश्वरप्रति भर र विश्वासमा संयोग हुने भए पनि अन्ततः यसको विषयवस्तु सहायक पात्रहरूका आधारमा संयोगान्त नभएर वियोगान्त नै छ । तर उपन्यासका प्रमुख पात्र वीरे तथा सेतीको

वियोगावस्थामा उपन्यासको कथावस्तु अन्त्य भएको भने छैन । प्रमुख पात्रहरूमा वियोग नभई संयोग अवस्थामा नै उपन्यास रहेकोले समग्र उपन्यासको कथावस्तुलाई संयोगान्त नै मान्नुपर्ने देखिन्छ । **इन्साफ** उपन्यासका यिनै उपर्युक्त आधारमा तिवारीलाई कारुणिक उपन्यासकार भन्न सकिन्छ ।

४.५ नारीचिन्तनोन्मुख उपन्यासकार

इन्साफ उपन्यासको लेखन समयमा प्रायः पुरुष प्रधान समाज थियो तर पनि उपन्यासमा नारी हक हितसम्बन्धी प्रशस्त कुराहरू उठेका छन् । नारीहरू आफ्नो अधिकार लिन जागरुक र चेतनशील भई जुरुमुराएका त छैनन् तर ठाउँ ठाउँमा रानीसाहेब र मैयाँनानीले खेलेको भूमिका हेर्दा अनि शैलराजका भाइबुहारीहरूले गरेको कार्य हेर्दा तिवारीले नारीका हक, अधिकार, सम्मान, प्रतिष्ठा आदिका बारेमा बुलन्द आवाज भने अवश्य उठाएका छन् । दाँत देखेपछि आँत देखिन्छ हेपिन्छ भनेर त्यो युग त यो नाउँ अब (पृ. २११) । महन्तकाजीले पत्नीबाट राय लिए, स्त्रीत्वको उचित आदर गरे, प्रजातन्त्रलाई चिने (पृ. १२२) । छोरी पाइयो भनेर उनीहरू सर्वथा खिन्न भएका थिएनन् । हो त नि, संसारभरका पुरुषार्थी, पराक्रमी छोराहरूको जन्म यस्तै छोरीबाट भएको छ । विभिन्न सभ्यता र संस्कृतिका मुहान ! जननी ! छोरी ! आधा शक्ति भगवती छोरी ! प्रागैतिहासिक कालका जब मातृयुगको प्रधानता रहन्थ्यो, छोरीको नै आधिपत्य थियो; उनीहरू नै सर्वेसर्वा थिए । सीता छोरी ! सावित्री छोरी ! गार्गी छोरी ! मैत्रेयी छोरी ! विद्याधरी र लीलावती पनि छोरी ! भृकुटी छोरी ! राजेन्द्रलक्ष्मी छोरी, गौरीशङ्कर, सीताराम, राधाकृष्ण यी संयुक्त शब्दले नारीको महत्त्व र महिमालाई बुझाएको प्रत्यक्ष देखिन्छ (पृ. २५०-२५१) । त्यस्तै लोग्ने मानिससित बसेर स्वास्नीमान्छेले खेल्नु हुँदैन भन्ने कुरा त आज यहीं सुने । हाम्रो मुमा रानीसाहेब खै त हरहमेशा लोग्नेमानिससितै तास, जुवा, पासा आदि खेलिबक्सछ । कसैले केही भनेका छैनन् (पृ. २५१) ।

माथिका यी उपर्युक्त भनाइले उपन्यासमा नारीवादी चिन्तन प्रशस्त राखेको अनुभव भएकाले तिवारीलाई नारीचिन्तनोन्मुख उपन्यासकार भन्न सकिन्छ ।

४.६ व्यङ्ग्य प्रयोगका उपन्यासकार

तिवारीले आफ्नो उपन्यासमा समाजमा रहेका कमी कमजोरी र राष्ट्रमा रहेका यावत् पक्षमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । उनले शिष्ट र सौम्यरूपमा उचित सूक्ति र उखानका माध्यमले व्यङ्ग्यवाण हानेका छन् । इन्साफ उपन्यासमा पार्टी, नेता, मन्त्री, प्रजातान्त्रिक परिपाटी, कार्यकर्ता व्यापारी, डाक्टर, चाकडीवाज, सिनेमा आदि सबैलाई व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् (प्रधान, २०४२ : ३४) । उनको कलमबाट देश र प्रजातान्त्रिक परिपाटीको सुदृढीकरण भई उचित इन्साफ पाउनु भन्ने हो । राजनैतिक पार्टीका सिद्धान्तहीन कार्यकर्ता (पृ. ७८), नयाँ कौडीसङ्घका सदस्य पनि आएका थिए (पृ. ३७), स्वेच्छाचारी सरकारले जनताको आवाज नसुनेभैं (पृ. २४) आदि जस्ता प्रसङ्गले राजनीति र नेता कार्यकर्ता अनि तिनले समाजलाई नराम्ररी गाँजेको कुराहरू उठाई व्यङ्ग्य गरेका कारण तिवारीलाई व्यङ्ग्य उपन्यासकार भन्न सकिन्छ ।

४.७ देशप्रेमी उपन्यासकार

भीमनिधि आफ्नो उपन्यास इन्साफमा देशको प्राकृतिक सौन्दर्य, परिवेश, रीतिरिवाज, परम्पराप्रति मोहित छन् र सोहीको चित्रण आफ्ना उपन्यासमा गर्न पुग्छन् । प्रजातान्त्रिक परिपाटीमा देशको स्थितिप्रति गम्भीर चासो राख्दछन् । आफ्नो देशको अन्नबाली, हराभरा प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरेका छन् । विदेशमा बनेका अमृत खाएर बाँच्नुभन्दा स्वदेशमा बनेको विष खाएर मर्नु जाती (पृ.१३२), दश वर्षसम्मको प्रजातन्त्रवादबाट नेपाली जनताले पाएको आर्थिक सङ्कष्ट भैं (पृ. ३), नेपाल तराईको लकडी विदेशी ठकेदारलाई दिएभैं (पृ. ३१) आदि यी उपर्युक्त भनाइमा नेपाली जनता, नेपाल राष्ट्र र देशभक्त लेखकमा हुनुपर्ने केही अंशहरू प्रस्तुत उपन्यासमा आएको हुनाले उनलाई देशप्रेमी उपन्यासकारको कोटिमा राख्न सकिन्छ ।

४.८ ग्रामीण तथा सहरी परिवेशका उपन्यासकार

भीमनिधि तिवारीले आफ्ना उपन्यासमा काठमाडौँ सहर र त्यस नजिकैको ग्रामीण परिवेश चित्र उपन्यासमा उतारेका छन् । उनले गाउँको नाम किटान गरेका छैनन् तर काठमाडौँ वरपरको कुनै गाउँ चित्र उतारेका छन् । सेतीले बाल्यकालको स्मरण गरेको बेला उसको माइती गाउँ सुन्दरीजल नेरको ओखिनी (पृ. ७६) को प्रसङ्ग उल्लेख गरेकी छ । वीरेको घर जानुको मुख्य उद्देश्य नर्मदाको चाहिँ लोग्नेको साथ घुमफिर गर्नु र ग्रामीण दृश्य हेर्नु थियो (पृ. १६४) । मालुम छैन हजुर हामी पारि गाउँका (पृ. १७५), बाटो साँघुरो, दायाबायाँ काँढाका भाँग (पृ. १७६) । यी प्रसङ्गले कुनै गाउँले जीवनको सङ्केत गर्दछ भने थानकोट (पृ. २९), काठमाडौँ (पृ. ५३), मखनटोल (पृ. ५६), बाङ्गेमुढानेर (पृ. ५७) आदि काठमाडौँ सहरभित्रका स्थानीय नाम उपन्यासमा आएकाले तिवारीलाई सहर तथा ग्रामीण परिवेशका उपन्यासकार भनिएको हो ।

४.९ सरल भाषा शैलीका उपन्यासकार

इन्साफ उपन्यास पढ्न र बुझ्नका लागि कुनै बौद्धिक कसरतको आवश्यकता पर्दैन । सामान्यस्तरका पाठकले पनि उपन्यासको गहिराईलाई सहजै ठम्याउन सक्दछ । उपन्यासमा नेपाली ग्रामीण र तत्कालीन परिवेशको बोलचालको (कथ्यस्तरको) भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा शब्दालङ्कार (अनुप्रास अलङ्कार) र अर्थालङ्कार (उपमा अलङ्कार) को प्रयोग ठाउँ ठाउँमा प्रयोग भएका छन् । चिसो कुन्यौमा आगो लागेभैं उसको मुखबाट भरीमा चुरोटको धुवाँ निस्करहेका थिए (पृ. २१८) । साँभमा हावाखान हिँडेको भुँडेवाल भारदारभैं साँढे हिँडिरहेको थियो (पृ. ५५) । आह्नी भरिको चूकमा एक थोपा दुधजस्तो (पृ. ११६), मानिसलाई तृष्णाले नछोडेभैं (पृ. ५५) आदि उपमालङ्कार र नोकरले चोकर खाए पनि हुन्छ (पृ. २०९), गरिब मच्यो, इन्साफ पच्यो (पृ. १४४), दैवको काम छिनमा पानी छिनमा घाम (पृ. २१९) आदि अनुप्रास अलङ्कारले उपन्यासलाई काव्यात्मक थपेको महसुस हुन्छ तर ती आङ्कारिक सूक्ति, टुक्का,

उखानहरू प्रायजसो सबै नेपाली ग्रामीण परिवेशमा बोलीचालीका रूपमा प्रयोग हुने भएकाले उपन्यासलाई भन् सरल सम्प्रेषणीय बनाएको छ । नेपाली कथ्यस्तरको ठेट शब्दावलीको प्रयोग ज्यादा हुनु जस्तै लाको, मनाँ, आर्काँको, आकी, भाको, हेच्या, आँवै, र त आदि शब्दहरूले उपन्यास बोधगम्य बनेको छ । केही आगन्तुक र कतैकतै तत्सम शब्दको प्रयोगले केही जटिलता थपे पनि समग्रमा भन्नुपर्दा उपन्यासमा सरल भाषाले नै महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । उपन्यासकारले पात्रका माध्यमद्वारा स्वयम्ले घटना देशकाल, वातावरणको आदिको वर्णन एवम् विश्लेषण गरेर सरल रैखिक ढाँचामा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यास वर्णनात्मक आकर्षक शैली प्रयोग गरिएको छ । तसर्थ यिनै उपर्युक्त भाषा र शैलीका आधारमा तिवारीलाई सरल भाषाशैलीका उपन्यासकार भनिएको हो ।

४.१० निष्कर्ष

भीमनिधि तिवारी मूलतः आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । उनले समाजको चित्र जस्ताको तस्तै आफ्ना कृतिमा उतारेका हुनाले नै उनलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार भनिएको हो । 'यस्तो हुनुपर्छ' भनेर नैतिक औपदेशिक शिक्षा दिने तिवारी आदर्शवादी उपन्यासकार हुन् । यिनै दुई पक्षको संयोजन भएर नै उनलाई आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार भनिएको हो । उनको **इन्साफ** उपन्यासमा नारी चिन्तन, देशप्रेम, युगबोध, सुधारवादी दृष्टिकोण स्पष्ट रहेको छ । विविध उखान, सूक्ति, अलङ्कारले युक्त यस उपन्यास काव्यात्मक जस्तो बौद्धिक बने पनि उपन्यास सरल भाषाशैलीमा लेखिएको हुनाले उनलाई सरल भाषाशैलीमा उपन्यासकार भनिन्छ । कारुणिकतासँगै सहायक पात्रहरूका आधारमा दुःखान्तमा उपन्यास टुङ्गिएको कारणले तिवारीलाई कारुणिक उपन्यासकार भनिएको हो ।

परिच्छेद पाँच

उपसंहार

यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय प्रस्तुत गरी दोस्रो परिच्छेदमा भीमनिधि तिवारीको साहित्य यात्रा प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा विधा तत्त्वका आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिताका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । चौथो परिच्छेदमा प्रवृत्तिगत आधारमा भीमनिधि तिवारीको उपन्यासकारिताका बारेमा चर्चा गरिएको छ । पाँचौं परिच्छेदमा उपसंहार प्रस्तुत गरिएको छ भने त्यसपछि सन्दर्भसामग्रीसूची राखिएको छ । शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा परिचयात्मक चिनारी दिइएको हुन्छ भने अन्तिममा शोधपत्रको उपसंहार भाग दिएकाले यी परिच्छेद महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । माझमा आएका अन्य परिच्छेदहरूमा लेखकको जीवनवृत्त र उनका कृतिको अध्ययन, विश्लेषण आदि गरिएको छ ।

भीमनिधि तिवारी (वि.सं. १९६८-२०३०) आधुनिक नेपाली साहित्यको विभिन्न विधामा कलम चलाउने बहुमुखी प्रतिभाशाली साहित्यकार हुन् । सानैमा आमाको ममताबाट वञ्चित तिवारीको रेखदेख सौतेनी आमाबाट भएकोले उनको बाल्यकाल दुःखपूर्ण रहेको थियो । पाँचवर्षको उमेरमा अक्षरारम्भ गरेका तिवारीले आफ्नै पिताजीबाट घरमा नै संस्कृत पढेका थिए । पछि दरबार हाइस्कूलबाट स्कुले जीवनयापन गर्दै अगाडि बढेका तिवारीले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट आई.ए. तह उत्तीर्ण गरी आफ्नो औपचारिक अध्ययनलाई विश्राम गराएका थिए । उनको पहिलो विवाह चित्रकलासँग भए पनि पारिवारिक जीवन नराम्रो भएपछि दोस्रो विवाह भुवनेश्वरीसँग भयो र दाम्पत्य जीवन सुखमय बन्यो । कान्छी श्रीमतीबाटै तिवारीका पाँच सन्तान पैदा भएका हुन् ।

सानैमा आमाले छाडेर जानु अनि पढ्दा पढ्दै बुबाको मृत्युले पारिवारिक आर्थिक भार भीमनिधिको काँधमा थोपरिएको थियो । कमजोर आर्थिक स्थितिलाई सुधार गर्ने उद्देशले उनी विभिन्न क्षेत्रमा काम गर्न बाध्य भए । कामकै सिलसिलामा

मन्त्रालयका सचिव भई आफ्नो दायित्व पूर्ण रूपले सफल पारे । लामो समयसम्म नेपाल सरकारका राष्ट्रसेवक कर्मचारी भई कार्य गरेकाले र साहित्यका विविध विधामा आफ्नो छुट्टै पहिचान बनाएकाले त्यसको सम्मान स्वरूप उनले विभिन्न मानसम्मान, पुरस्कार आदि पाएका छन् ।

तिवारीमा आनुवंशिक गुण, घरको साहित्यमय वातावरण, साहित्यिक व्यक्तित्वहरूसँगको सन्सर्ग, प्रशस्त अभ्यास, निरन्तर अध्ययन, विविध स्थानमा गरिएका भ्रमण, अध्ययन, अवलोकन आदिले साहित्य लेखनको प्रभाव र प्रेरणा ग्रहण उनले गरेका छन् ।

साहित्यिक क्षेत्रमा भीमनिधिको औपचारिक आगमन १९९१ सालमा कविता विधाबाट भएको हो । कविता विधामा उनले अनेक कोणबाट सामाजिक विकृति र विसङ्गतिलाई केलाउनुका साथै आफ्ना उपेक्षित र तिरस्कृत जीवनको पाटोलाई यसमा उतारेका छन् । सामाजिक युगबोधको मर्मलाई यथार्थरूपमा चित्रण गर्न सक्नु नै कवि तिवारीको विशेषता हो । तिवारीलाई चर्चामा पुऱ्याउने विधा नाटक नै हो । **सहनशीला सुशीला** जस्तो सामाजिक नाटक लेखेर नाट्य विधामा प्रवेश गरेका तिवारीले आफ्ना नाटकमा आदर्शवादी पुट दिएर नेपाली परिवेशलाई चिनाएका छन् । उनका नाटक मञ्चनीय तथा सरल एवम् स्वभाविक छन् । सामाजिक यथार्थवादलाई वरण गरी कथा यात्रा प्रारम्भ गरेका तिवारीले अन्त्यसम्म पनि यही प्रवृत्तिलाई नै आत्मसात् गरी कथा लेखेका छन् । उनका कथाहरू समाजका ऐनाका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । नेपाली निबन्ध साहित्यको जग बसाल्ने प्रतिभाहरूमध्येका एक भीमनिधिका निबन्धमा वस्तुपरक र छिटफुट रूपमा व्यङ्ग्यात्मक भाव रहेको छ । तिवारीको एक मात्र उपन्यास **इन्साफ**मा निम्न, मध्यम तथा उच्चवर्गीय सामन्ती समाजको इतिवृत्त प्रस्तुत गरिएकोले यो उपन्यास पूर्ण रूपमा सामाजिक उपन्यास हो र उनी सामाजिक उपन्यासकारका रूपमा चिनिन्छन् ।

विधा तत्त्वका आधारमा इन्साफ उपन्यासलाई विविध औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा र विविध शीर्षकमा केन्द्रित रहेर उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ । उपन्यासको अध्ययन गर्ने क्रममा उपन्यासको संरचना र शीर्षक सार्थकसम्बन्धी चर्चा गरिएको छ । उपन्यास २७२ पृष्ठ र ३३ खण्डमा संरचित वृहताकारकै उपन्यास हो । **इन्साफ** उपन्यास उपन्यासकारले **इन्साफ** राख्नु नै आफैमा सार्थक छ । यस उपन्यासभित्र आएका विविध प्रसङ्गले पनि उपन्यासको शीर्षक ठीक रहेको छ । समग्रमा **इन्साफ** नभएको तर **इन्साफ** हुनुपर्छ भन्ने उपन्यासकारको भनाइले उपन्यासको शीर्षक औचित्यपूर्ण र सार्थक रहेको छ । उपन्यासलाई कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, भाषाशैली र दृष्टिबिन्दु जस्ता औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

उपन्यासको कथानक आदि, मध्य तथा अन्त्यका साथ रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ । जुवाडेहरूबाट सुरु हुने उपन्यासको कथा शैलराजलाई मैयाँनानीले छाडेर गएपछि वीरेलाई शैलराजले घरबार विहीन बनाएपछि र महन्तकाजीको घरमा प्रहरीले छापा मारेपछि उपन्यासको मध्य हुन्छ भने अन्तिम विनास र सुधारका दुई भिन्न परिणाममा गई टुङ्गिन्छ । उपन्यासको आदि, मध्य र अन्त्यका घटनाका कारणले पाठकवर्गमा प्रशस्त कौतूहल उत्पन्न हुन्छ । यसमा आन्तरिक तथा बाह्य दुबै प्रकारको द्वन्द्व सहज रूपमा आएको छ ।

उपन्यासमा नेपाली समाजमा निम्न, मध्य र उच्च स्तरका पुरुष तथा स्त्री पात्रको चयन गरी तिनीहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ । चरित्रचित्रण गर्ने क्रममा कोही प्रमुख, सहायक, गौण तथा सत् र असत् पात्रहरू पनि आएका छन् । वीरे यस उपन्यासको निम्नवर्गीय अनुकूल प्रमुख पात्र हो भने महन्तकाजी तथा शैलराज क्रमशः मध्य तथा उच्च स्तरका सहायक पुरुष पात्र हुन् । महन्तकाजी सत् तथा शैलराज असत् पात्रका रूपमा आएका छन् । सेती उपन्यासकी निम्न प्रमुख अनुकूल स्त्रीपात्र हो । नर्मदा, मैयाँनानी क्रमशः मध्यम तथा उच्चवर्गीय सहायक स्त्री पात्रहरू हुन् । नर्मदा अनुकूल तथा मैयाँनानी प्रतिकूल पात्र हो । त्यसै आइते, भान्जाराजा, रानीसाहेब,

सानुमान आदि गौण तथा सुशील, आइतेकी आमा, सेतीका माइती आदि सूच्य एवम् भैसी, पाडो, बाघ, साँढे मानवेत्तर पात्रका रूपमा उपन्यासमा आएका छन् ।

उपन्यासको परिवेश ग्रामीण तथा सहरी दुबै किसिमको रहेको छ । काठमाडौं तथा काठमाडौं वरिपरिका पर्यावरण कृतिमा आएको छ । राणाकालको पतनावस्था र प्रजातन्त्रको स्थापना ताकाको समाजका र समग्र देशकै सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक, न्यायिक आदिको चर्चा यस उपन्यासमा प्रशस्त मात्रामा आएका छन् । रुढिवादी परम्परित अन्धविश्वास, कृषि व्यवसाय, राणाकालीन दरबारिया रहन सहन आदिको चित्रण उपन्यासमा जस्ताको तस्तै बनेर आएको छ । यिनै तत्कालीन सामाजिक वातावरण, समाजको चित्रण निम्न, मध्यम, उच्च पारिवारिक स्थिति, ग्रामीण तथा सहरीया पर्यावरण आदिको स्वरूप प्रस्तुत गर्नु उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । त्यस्तै सत्कर्ममा लाग्ने मनुष्यको दिनप्रतिदिन उन्नति हुँदै जान्छ र असत् कर्ममा लाग्नेको प्रतिदिन अवनति हुँदै जान्छ भन्ने नैतिक तथा सुधारवादी शिक्षा पनि यस उपन्यासले पस्केको छ । हरेक ठाउँमा सर्वसाधारणले उचित न्याय पाएका छैनन् । तसर्थ कानुनभन्दा माथि रहेर मानवता हेरी मानवोचित इन्साफ हुनुपर्छ भन्ने मूल सन्देश प्रवाह गर्ने कार्य उपन्यासले गरेको छ ।

उपन्यासमा कथ्यस्तरको सरल ग्रामीण परिवेशयुक्त भाषा रहेको छ । उपन्यास बुझ्नका लागि कुनै उच्च शिक्षित पाठकको आवश्यकता पर्दैन । त्यस्तै सारखिचनका लागि बौद्धिक कसरत गरिरहनु पनि पर्दैन, यो त सरल-सहज बुझ्न सकिने कृति हो । कतै कतै उखान, सूक्ति र आलङ्कारिक पदक्रमले भाषा जटिल बनाएको अनुभूति हुन्छ तर ती उखान, सूक्ति र आलङ्कारिक पदविन्यास पनि नेपाली समाजको मुखमा झुण्डिएको थैगोजस्तै भएकाले सम्प्रेषीय र बोधगम्य बनेका छन् । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको उचित संयोजन एवम् वर्णनात्मक सहज, सरल र आकर्षक भाषाशैलीले उपन्यासमा रोचकता थपेको छ ।

उपन्यासको दृष्टिबिन्दु तृतीय पुरुष सर्वदर्शी रहेको छ । उपन्यासकार स्वयम् विविध पात्रका माध्यमले पात्र पात्रबीच संवाद, कार्यव्यापार र परिवेशको उद्घाटन गरेर पाठकसामु पस्केकोले यसको दृष्टिबिन्दु तृतीय पुरुष रहेको छ ।

प्रवृत्तिगत आधारमा भीमनिधि तिवारीको **इन्साफ** उपन्यासमा केन्द्रित रहेर विविध औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूको किटान गरी अध्ययन गरिएको छ । विभिन्न वाद, प्रणाली, भाषा, पात्र, परिवेश परम्परित रुढि मान्यता आदिका आधारमा प्रवृत्तिहरू खुट्याइएको छ । उपन्यासमा तत्कालीन समाजको चित्र यथार्थ रूपमा अङ्कन भएको हुनाले सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार भनी प्रवृत्ति निक्यौल गरिएको छ ।

उपन्यासमा दुर्व्यसनमा लाग्दा धन-सम्पत्ति, मान-सम्मान, इज्जत-प्रतिष्ठा आदि सबै गुम्ने भएकाले सत्कर्ममा लागी असल चरित्रको विकास गर्नुपर्ने आदर्शवादी शिक्षा दिएको छ । आदर्शहीन व्यक्तिको उँभो लाग्ने मनोकामना कहिल्यै पूरा नभई तल भन्भन् उँधो लाग्दै समाप्त हुने आदर्श उपदेश दिई 'यस्तो हुनुपर्छ' भन्ने शिक्षा प्रस्तुत गरेकाले तिवारी आदर्शवादी उपन्यासकार बनेका छन् । खराब महन्तकाजी र मैयाँनानी उपन्यासको अन्त्यतिर सत्कर्मतिर प्रवृत्त भएकाले व्यक्ति सुधिनुपर्छ भन्ने सङ्केत गरेकाले उनी सुधारवादी उपन्यासकार पनि हुन् ।

परम्परित मूल्यमान्यता, रीतिरिवाज र अन्धविश्वास प्रसङ्गहरू उपन्यासमा आएकाले तिवारी परम्परावादी उपन्यासकार बनेका छन् । 'विदेशको अमृत खानुभन्दा स्वदेशको विष खानु जाती' भन्ने तिवारी सच्चा देशप्रेमी उपन्यासकार बनेका छन् । नारी चिन्तन, नारीका विविध रूप र उनीहरूको भविष्यका बारेमा उपन्यासमा वर्णन भएकाले उनी नारीचिन्तन उपन्यासकार बनेका छन् । तिवारीले तत्कालीन नेता, पार्टी, न्यायधीश, राणा दरबार आदिको व्यङ्ग्यवाण उपन्यासमा प्रहार गरेकाले उनी व्यङ्ग्य प्रयोगकर्ताका रूपमा चिनिएका छन् । राणाकालीन २००६ देखि २०१५ सालसम्मको इतिहास चालचलन, ग्रामीण तथा सहरिया पर्यावरणको चित्रणले तिवारी ग्रामीण तथा सहरिया परिवेशका उपन्यासकार भएका छन् । त्यसैगरी उच्च, मध्यम तथा निम्न वर्गीय पात्रको चयन गरेकाले उनी विविध पात्रको प्रयोगकर्ता भनी देखिएका छन् ।

बौद्धिक कसरत तथा बौद्धिक पाठकको अपेक्षा नपर्ने र सहज रूपमा नै उपन्यासको भाव ग्रहण गर्न सकिने उपन्यासको भाषा ज्यादै सरल, सहज र शैली आकर्षक भएकाले तिवारीलाई सरल भाषाशैलीका उपन्यासकार भनिएको हो ।

यसरी भीमनिधि तिवारीको सङ्क्षिप्त परिचय दिई उनको साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण र साहित्य यात्राको क्रम निरन्तर अगाडि बढाई नेपाली साहित्यको विविध विधामा कलम चलाएर नेपाली साहित्यको ढिकुटी भर्ने तिवारी उल्लेखनीय साहित्यिक साधक हुन् । उनका अन्य कृतिमा भैं उपन्यासमा पनि सामाजिक यथार्थवादी विषयवस्तुमा आदर्शवादी जलप लगाई छुट्टै किसिमको औपन्यासिक प्रवृत्ति चिनाउने तिवारीको उपन्यासकारिता ज्यादै महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

सम्भावित शोधशीर्षकहरू

- (१) इन्साफ उपन्यासको समाजशास्त्रीय अध्ययन
- (२) इन्साफ उपन्यासमा पात्रविधान
- (३) इन्साफ उपन्यासको परिवेशविधान

सन्दर्भसामग्रीसूची

अधिकारी, गोपालप्रसाद (२०५२), भीमनिधि तिवारीका कवितामा व्यङ्ग्यचेतना,
विद्यावारिधि शोधपत्र, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

____ (२०५६), भीमनिधि तिवारी र उनको कवित्वको विवेचना, ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३४), साहित्यप्रकाश, दोस्रो संस्क., ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

तिवारी, भीमनिधि, (२०५८), इन्साफ, चौथो संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

थापा, हिंमांशु (२०५०), साहित्यपरिचय, चौथो संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

दवाडी, विश्वनाथ (२०६१), भीमनिधि तिवारीको एकाङ्कीकारिता, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन
विश्वविद्यालय ।

पोखरेल, रामचन्द्र (२०४९), भीमनिधि तिवारीका ऐतिहासिक नाटकको अध्ययन,
अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन
विश्वविद्यालय ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०४२), मानवोचित न्यायको आग्रह 'इन्साफ' उपन्यास,
भीमनिधि तिवारी स्मृतिग्रन्थ (वर्ष, १, अङ्क १), पृ. २८-३४) ।

____, (२०५८), नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, तेस्रो संस्क., ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

बराल, ईश्वर (२०२५), भ्यालबाट, तेस्रो संस्क., कालिम्पोड, नरबहादुर दाहाल ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६६), उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, तेस्रो
संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, घटराज (२०५०), भीमनिधि : व्यक्ति र कृति, दोस्रो संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

_____ (२०५१), नेपाली साहित्यकार परिचय कोश, काठमाडौं : गण्डकी अफसेट प्रिन्टिङ प्रेस ।

_____ (२०५१), प्रतिभैप्रतिभा र नेपाली साहित्य, दोस्रो संस्क., काठमाडौं : नेशनल रिसर्च एशोसियेट्स ।

रिजाल, दामोदर (२०४५), गजलकार भीमनिधि तिवारी, अप्रकाशित स्नातकोत्तर तह शोधपत्र, काठमाडौं : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

शर्मा, पवित्रादेवी (२०६६), भीमनिधि तिवारीको अध्ययन परम्परा, अप्रकाशित स्नातकोत्तर तह शोधपत्र, काठमाडौं : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

शर्मा, मोहनराज (२०४८), शैलीविज्ञान, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

_____ (२०५५), समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

शर्मा, रामकृष्ण (२०५८), तिवारीजीका नाटक, साभा समालोचना, सम्पा. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पाँचौं संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम, मोहनराज शर्मा (२०६३), नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास, आठौं संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४), नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।